

TRANSPARANT

orgaan van de Vereniging van Christen-Historici

Her Majesty the baby (populaire plaat omstreeks 1900)

jaargang I
nummer 1
januari 1990

Colofon

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar. De redactie wordt (vooralsnog) gevormd door het bestuur van de VCH: R. Kuiper (voorzitter), H.J. van de Streek (secretaris), F. Quist (penningmeester), R. Bisschop (tweede voorzitter), G. Harinck (adjunct). Leden en donateurs ontvangen *Transparent* automatisch. De contributie bedraagt f 30,-. Donateurs betalen minimaal f 45,-. Overmakingen op gironummer 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk. Informatie kan worden opgevraagd via het VCH-secretariaat: Postbus 24062, 3502 MB Utrecht.

Comité van aanbeveling:

dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A. Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland, dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte, prof. dr. W. van 't Spijker en dr. J. Wolffe (University of York).

Grondslag en doel:

De vereniging heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God, en de Gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Inhoud

Redactioneel	1
Column: Bezieling (dr. R.H. Bremmer)	1
De vrouw in deze tijd in Bijbels licht (mr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom)	3
"Haar eigenlijke taak is het huis" De positie van de vrouw in relatie tot gezin en arbeid in protestants-christelijke kring in de eerste helft van de 20e eeuw (drs. H.J. van de Streek)	11
De Tweede Feministische golf in Nederland (drs. M. Wilcke-van der Linden)	15
Portret: Gesina van der Molen (1892-1978): pleitbezorger voor de vrede. (drs. I. van der Coelen)	22
Dolle Mina's en CSFR-studentes: Emancipatie in de gereformeerde gezindte (drs. P. Luteijn)	25
Lesbrief 1: Vrouwen in Verzet (drs. C. Hoksbergen)	30
Lesbrief 2: Dolle Mina (M.J. Huiting)	32
Lesbrief 3: De ARP en het kiesrecht van de vrouw (G.P.P. Hogendoorn)	33
Verenigingsnieuws	36

Bij het eerste nummer

De redactie is verheugd het eerste nummer van ons tijdschrift te kunnen presenteren: *Transparant*. *Transparant* staat voor helderheid en duidelijkheid. *Transparant* wil een heldere visie op de geschiedenis en haar beoefening geven. Wij hopen dat dit tijdschrift zal bijdragen aan historische beeldvorming waarin christen-historici zich herkennen. *Transparant* staat óók voor het laten doorschijnen van een dieper liggende zin. Want dit is tegelijk de inzet van dit tijdschrift: de geschiedenis als *eigen geschiedenis* een plaats te geven in de werkelijkheid van vandaag. Zo kan *Transparant* op heldere en duidelijke wijze christen-historici van dienst zijn.

Dit eerste nummer is geheel gewijd aan het thema 'vrouwengeschiedenis', dat de komende twee jaar eindexamenonderwerp is in het middelbaar onderwijs. Vrouwengeschiedenis is de laatste jaren sterk in de belangstelling gekomen en vormt als zodanig een goede aanleiding om dit onderwerp vanuit protestants-christelijk perspectief te belichten. Wij hopen zinvol aanvullend materiaal te verschaffen aan docenten en leerlingen in het protestants-christelijk onderwijs. Daarbij staat de rol van de protestants-christelijke vrouwen in de maatschappelijke ontwikkeling van deze eeuw centraal. Daarnaast wordt een kritische benadering van met name de humanistisch-feministisch georiënteerde vrouwenbeweging gegeven.

Drie hoofdartikelen vormen het eerste deel van dit tijdschrift. Het artikel van mevrouw mr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom is tevens bedoeld voor klassikale behandeling. De andere twee hoofdartikelen zijn vooral toegesneden op de docent. Daarna volgen kleinere bijdragen in de vorm van portretten en lesbrieven. De bijdragen voor dit tijdschrift werden samengesteld door een daartoe in het leven geroepen werkgroep. Deze werkgroep 'vrouwengeschiedenis' stond onder leiding van drs. Hillie van de Streek en bestond voorts uit: drs. Piet Hogendoorn, Margreet Huiting, drs. Peti Luteijn, drs. Ronald Polak en drs. Marieke Quak. Wij danken hen voor hun inzet en feliciteren hen met dit resultaat.

Moge dit tijdschrift onder Gods zegen een nuttige functie hebben met het oog op de historische bezinning op onze eigen nationaal-gereformeerde identiteit.

Bezieling

Met dit eerste nummer van *Transparant* komt onze Vereniging van Christen-Historici in de publiciteit. Sommigen zullen zich afvragen: is er wel reden voor nóg een historisch tijdschrift en was het nodig een vereniging als de onze op te richten? Hebben we aan het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* niet genoeg? Hebben christen-historici een eigen geluid? In welke richting moet onze vereniging koersen? Kortom: heeft ze zin en toekomst? Nu de redactie mij verzocht een column voor dit eerste nummer te schrijven, wil ik proberen op deze vragen een antwoord te vinden.

Laat ik er eerst op wijzen dat wij volgens verschillende historici met de historiografie in Nederland in doottijd bevinden. Dat is bijvoorbeeld het oordeel van P.B.M. Blaas van de Erasmusuniversiteit in het in 1983 verschenen *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945*. Blaas geeft daarin een overzicht van de historici uit de eerste decennia na de oorlog. Mannen als P. Geyl, J. Romein en H.A. Enno van Gelder passeren de revue. Ze waren alle drie bezield door een historiografisch ideaal. Geyl pousseerde in zijn werk zijn Groot-Nederlandse gedachte. Romein schreef vanuit zijn marxistisch geschiedbeeld. Enno van Gelder verdedigde tegenover Geyl de moderniteit van de Opstand in politiek en cultureel opzicht. Daarnaast wijst Blaas op de historici die bezield werden door het ideaal van de zuil waartoe zij behoorden. A.A. van Schelven schreef zijn geschiedwerk voor de calvinistische zuil en L.J. Rogier voor de rooms-katholieke.

Maar nu? Welke historici maakten naam in de jaren zestig en volgende? Wat voor baanbrekend werk verrichtte de jongere generatie? Blaas wijst op het somber oordeel van Slicher van Bath, die als belangrijkste werk van de laatste decennia wijst op de grote bronnenpublicaties van de Commissie voor Rijks-geschiedkundige Publicatiën. Blaas wil zelf dan nog wel verwijzen naar het opkomen van nieuwe invalshoeken als de regionale en internationale tendens in de nieuwere historiografie.

Zijn collega G. de Bruin van de Rijksuniversiteit Utrecht schreef in *Kantelend geschiedbeeld* een bijdrage over de geschiedschrijving van de Opstand en van de Gouden eeuw. Hij is nog somberder dan Blaas. Na Geyl is er volgens hem geen belangrijk werk over de Opstand meer verschenen. Hoogstens valt te wijzen op J.J. Woltjer met diens idee van de middengroepering als belangrijke factor in het eerste decennium van de

Opstand en op G. Parker met zijn fascinerende beschrijving van het Spaanse leger en de rol daarvan in de strijd van Filips II tegen de Nederlanders. Voor de Gouden Eeuw vestigt De Bruin de aandacht op D.J. Roorda en op A.Th. van Deursen. Maar hij verwijt de laatste religieuze vooringenomenheid en het bij hem ontbreken van een "theoretisch en analytisch kader", waardoor zijn werk aan "een zekere oppervlakkigheid lijdt".¹ Zijn conclusie is dan ook, dat de Nederlandse historiografie met de geschiedschrijving van de Opstand en Gouden Eeuw zich "in een dal bevindt".²

In die situatie gaat onze Vereniging met haar tijdschrift van start. De verzuiling is verbroken. De bezieling die het werken voor de eigen zuil met zich mee bracht, is verdwenen. De Bruin klaagt bovendien over de versplintering en de detaillering van de nieuwere geschiedschrijving.³

Maar vindt die niet juist zijn oorzaak in het gebrek aan bezieling? Is die bezieling juist niet de drijvende kracht achter het werk van Van Deursen, al verwijt De Bruin hem gebrek aan "theoretisch en analytisch kader"? Laat hij zich ten diepste niet inspireren door geschiedschrijvers als Groen van Prinsterer en H. Algra, al komen hun namen in het register van *Kantelend geschiedbeeld* niet voor?

Als christen-historici voelen wij ons nauw verbonden aan de mannen en vrouwen van de Opstand en de Gouden Eeuw, die Van Deursen in zijn *Kopergeld* zo zorgvuldig beschrijft. Is er juist nu, bij de voortgaande Europeanisering van ons politiek bestel, geen reden de wortels van ons volksbestaan bloot te blijven leggen? Juist onze verbondenheid aan dat verleden mag ons inspireren en bezielen voor het heden. Wijlen prof. dr. L. Strengholt schreef onlangs terecht dat studie van het verleden ons verlost van de gedachte "dat onze tijd zo absoluut anders is dan vroeger en om andere oplossingen vraagt. Vroegere generaties kenden in de grond dezelfde problemen".⁴ Dat mag ons stimuleren in de studie juist van die vroegere generaties. Bieden grote herdenkingen als die van de Unie van Utrecht en onlangs van de Koning-Stadhouder geen inspiratie voor onze geschiedschrijving?⁵

We wensen onze vereniging en haar tijdschrift een voorspoedige start!

Noten

1. P.B.M. Blaas (red), *Kantelend geschiedbeeld*, (Utrecht, 1983), p. 114.
2. *Idem*, p. 116.
3. *Idem*, p. 50.

4. Geciteerd uit *Nederlands Dagblad (tribune)* van 4 november 1989.

5. Zie ook mijn opstel 'De val van Antwerpen (1585), Marnix van Sint Aldegonde en de nieuwere geschiedschrijving' in: *Reformatische Stemmen verleden en heden*, p. 51-78, (Willem de Zwijgerstichting 1989). En: 'Oranje in Engeland' in: *Een vaste burcht voor de Kerk der eeuwen*, p. 152-164, (Kampen 1989).

De vrouw in deze tijd in bijbels licht

L.G.A. Bremmer-Lindeboom

Mw. Bremmer-Lindeboom

Wat is er in deze tijd veel te doen over de positie van de vrouw in de samenleving en over haar plaats in en buiten het huwelijk! Veel meer dan vroeger neemt de vrouw tegenwoordig, al of niet getrouwd, deel aan het arbeidsproces en eist ze haar plaats op naast de man. Meisjes nemen na de volbrachte leerplicht deel aan het voortgezet onderwijs. Zelfs aan de universiteit is het aantal mannelijke en vrouwelijke studenten nagenoeg gelijk. In kringen, die deze zaken naar bijbelse normen willen bezien, bestaat er nog veel verschil van mening over de positie van de vrouw, al zien we ook hier verschuivingen en ontwikkelingen. Omstreeks 1920 kreeg de vrouw bij de wet bepaalde rechten, het actieve en het passieve kiesrecht. Ze mocht (moest) niet alleen stemmen, ze mocht ook zitting nemen in gemeenteraden, provinciale staten en in het parlement. Als gevolg daarvan spitsten zich op het christelijk erf de standpunten toe: wát was een vrouw op grond van de Schrift toegestaan en wat niet? Vandaag is er nog de belangrijke bijkomende omstandigheid, dat de overheid zich op ongekende, ook ongeoorloofde wijze, mengt in de particuliere levenssfeer van gezinnen, van mannen en vrouwen, waarbij zij hen met financiële sancties de vrijheid wil ontnemen hun eigen gezinsspatroon te kiezen.

Bijbelse gegevens in het Oude Testament

De eerste vraag die we ons ter bepaling van ons standpunt moeten stellen is: Wat heeft God gewild en bedoeld bij de schepping? Waaróm schiep hij de mens als man en vrouw?

Dit brengt ons bij de eerste hoofdstukken van Genesis. Daar lezen we dat God de mens schiep naar Zijn beeld, naar Zijn gelijkenis, mannelijk en vrouwelijk, als man en vrouw dus (Gen. 1:27). Aan man en vrouw sámen geeft God Zijn zegen en opdracht. Het vruchtbaar zijn en zich vermenigvuldigen kunnen ze alleen sámen. Ook het onderwerpen en beheersen van de aarde zal tot hun beider gezegend bezig zijn op aarde behoren. De man is niet 'heer der schepping'. Beide delen van die éne gezamenlijke opdracht horen man en vrouw in gezamenlijke verantwoordelijkheid te volbrengen. Hoe bij het tot ontplooiing brengen van de schepping de taken

onderling verdeeld zullen worden, daar spreekt God in Zijn wijsheid niet over. Wel is duidelijk dat de vrouw door het moederschap meer gebonden zal zijn dan de man door het vaderschap, maar geen enkele opdracht is uitsluitend voor de man gereserveerd.

In Genesis 2 haalt de Schrift bepaalde details naar voren. Toen Adam nog alleen was kreeg hij van God een beperkte opdracht: de hof te bouwen en te bewaren. Pas toen ook de vrouw geschapen was kwam de grote allesomvattende opdracht. Die kon de man alleen niet volbrengen. Daar had hij de vrouw voor nodig. Die gaf God hem als 'hulp tegenover hem' (Statenvertaling), 'een hulp, die bij hem past' (Nieuwe Vertaling, minder krachtig). Het woord hulp heeft in het Hebreeuws (ezer) een andere lading dan bij ons. Een vergelijkbare vertaling is er niet. In het Oude Testament wordt het nooit gebruikt voor een lager gestelde, wel vaak voor God, bijvoorbeeld in de psalmen. God is hulp Jacobs (Ps. 146:5). En denk maar aan Eben-Haëzer. Er is bij man en vrouw onderlinge afhankelijkheid in de gezamenlijke verantwoordelijkheid. De vrouw is geen hulp ten bate van de man, maar om samen met hem Gods opdracht te vervullen. Wat niet goed was toen de man alleen was (Gen. 2:18) is na de schepping van de vrouw zeer goed (Gen. 1:31). De vrouw is hulp op gelijk niveau, niet aan de man ondergeschikt dus, en staat hem zelfstandig bij.

Kuyper schreef: "Slechts hulp mocht ze zijn". Dat was zijn mijns inziens onjuiste conclusie uit Genesis 2:18. Hij zag haar als ondergeschikt aan de man. Bavinck nam Genesis 1:27 als uitgangspunt voor de gelijkwaardigheid van man en vrouw, al zijn ze ongelijk. B. Wielenga formuleerde bondig: "De vrouw is hulp, niet achter, maar tegenover de man, als zijn compagnon en spiegelbeeld". Van Bruggen echter stelt dat de bijbelse vrouwen een plaats niet terzijde, maar achter de man hebben.

Het hulp-zijn van de vrouw is een scheppingsgegeven.

Zondeval

Na de zondeval wordt alleen de slang vervloekt (Gen. 3:14). Adam en Eva treft een oordeel. Het heersen van de mens over de diéren is een scheppingsorde. Adam moest zich hechten aan zijn vrouw. De heerschappij van de man over de vrouw is een oordeel. In orthodoxe kring wordt verschillend gedacht over Genesis 3. Vroeger zag men dit oordeel als een goddelijk gebod. Velen zien het nog zo. Ik meen - en velen met mij - dat hier een lot wordt aangezegd. De situatie is door de zondeval ontworcht, maar deze is voor ons geen nieuwe norm geworden. Adam krijgt geen opdracht om over de vrouw te heersen. Het past de man als medeschuldige ook niet het oordeel over de vrouw te helpen voltrekken. Uit wat God tot de

slang zegt, horen Adam en Eva zijdelings over het herstel in Christus in de moederbelofte. Vanuit dié verlossing moeten man en vrouw leven en met elkaar omgaan. De beloofde verlossing moet, sterker dan het oordeel, alle verhoudingen doortrekken.

In het Oude Testament licht al iets op van het herstel dat Christus de vrouw zal brengen. Het Hooglied tekent de liefde tussen man en vrouw in zuivere wederkerigheid.

Leidinggevende taak

In kritieke perioden in Israëls geschiedenis roept God vrouwen soms tot een leidinggevende taak. Samen met Aäron staat Mirjam Mozes bij in de leiding van het volk (Num. 12). Uit jaloezie komt ze in opstand tegen Mozes, waarvoor ze gestraft wordt. Maar God houdt bij monde van de profeet Micha het volk Israël zeven eeuwen later nog voor, hoe goed Hij was om destijds bij de uittocht het volk zulke leidlieden te geven als Mozes, Aäron en Mirjam (Micha 6:4).

Toen ten tijde van de richteren mannelijke leiders ontbraken, was daar de profetes Deborah, die ook het volk richtte. Met grote wijsheid en deskundigheid op staats- en krijgskundig terrein hielp ze het juk van koning Jabin afschudden. Daarna had het volk veertig jaar rust (Richt. 4,5)! Ze was getrouwd met Lappidoth. Deze gunde haar kennelijk de ruimte voor wat God van haar vroeg. En dan was er onder koning Josia de profetes Hulda, de vrouw van Sallum, de klederbewaarder. Toen het verloren gewaande wetboek was teruggevonden, stuurde Josia een commissie naar een profeet om opheldering. Dan gaan ze naar Hulda (2 Kon. 22). Niet omdat er geen mannelijke profeten waren, want Zefanja en Jeremia profeteerden in die jaren ook. God doorbreekt soms de patriarchale structuur van het Oude Testament en laat zien dat Hij ook andere wegen achter de hand heeft. Het mag worden gezien als een voorschot op het grote feest waarvan de profeet Joël spreekt (C. den Boer).

Ondanks het doorwerken van het oordeel was de positie van de vrouw in Israël over het algemeen beter geregeld dan in andere landen. Na de ballingschap werd haar positie in het jodendom slechter, vooral bij de nadering van Jezus' komst op aarde. De vrouw stond op één lijn met slaven en kinderen. Bij de komst van Christus lag haar plaats ver beneden de normen uit de Mozaische wetgeving.

Bijbelse gegevens in het Nieuwe Testament

Des te meer treft ons de boodschap van het Nieuwe Testament. Vrouwen horen het eerst de boodschap van Christus' komst. Christus wordt geboren uit een vrouw. Bavinck noemt dat al eerherstel. Zijn komst

betekent een omwenteling. In beginsel herstelt Christus de oorspronkelijke verhoudingen. Hij gaat dwars tegen de rabbijnse zeden in. Hij herstelt het huwelijk in ere en stelt voor man en vrouw dezelfde zedewet. Hij verwerpt dus de dubbele moraal. De discipelen begrepen er niets van! Als dát zo is, hoe kan een man dan nog trouwen, zeggen ze verbaasd. Lees er Mattheüs 19 maar eens op na. Christus spreekt met vrouwen, geneest vrouwen. Zij dienen Hem met hun goederen. Hij stelt de man nooit bij de vrouw ten achter. Ze horen tot Zijn vriendenkring. Zijn houding is opzienbarend. Dat blijkt uit Johannes 4, vooral vers 27. Zo maar op de openbare weg sprak Jezus met een vrouw, nog wel één van de 'lichte brigade'! Hij onderwijst haar, vertelt háár het eerst dat de nieuwe bedeling eigenlijk al begonnen is (vers 21,23).

Ook in Zijn gelijkenissen betreft Hij de vrouw op waarderende wijze, gebruikt haar daarin zelfs als beeld van God (Luc. 15:8, Matth. 13:33). Na zijn opstanding verschijnt Christus het eerst aan vrouwen die naar Jezus' graf waren gegaan om hem alsnog te zalven. Dan krijgen volgens de evangeliën de vrouwen de opdracht Jezus' discipelen te berichten dat zij naar Galilea moeten gaan en dat zij daar Jezus zullen zien. Van Bruggen benadrukt dat vrouwen hier dienen om mannen weer te activeren tot het uitoefenen van hun voorgangerstaak. De Here houdt de mannen - die van nature niets waard zijn - aan hun taak en beveelt de vrouwen daaraan mee te werken. Volgens Van Bruggen is het op de Pinksterdag beter. Dan kunnen de vrouwen zwijgen. Simon Petrus doet weer het woord, bekeerd tot zijn opdracht. Wát Simon Petrus zegt (de vervulling van Joëls profetie), daarover zwijgt Van Bruggen.

Apostelambt

Enkele jaren geleden schreef H.G. Abma een opvallend artikeltje in het Gereformeerd Weekblad (april 1983). Behalve predikant was Abma van 1963 tot 1981 kamerlid voor de SGP, een aantal jaren zelfs fractievoorzitter. Hij had Calvijns exegese op het opstandingsevangelie bestudeerd. En Calvijn is, net als Van Bruggen, een onverdacht Schriftgetrouw theoloog. Toch benadert Calvijn deze geschiedenis heel anders. Hij zegt: Jezus begon met de vrouwen. Hij vertoonde Zich niet alleen het allereerst aan haar, Hij gaf haar zelfs een opdracht de blijde boodschap aan de discipelen te brengen en zo hun 'instructeurs' te worden. Zo werd allereerst de onverschilligheid van de discipelen bestraft. Die waren half dood van angst, terwijl de vrouwen dapper naar het graf gingen. Daarvoor verleende Christus haar een zeer eervolle onderscheiding, want Hij ontnam de mannen het apostolisch ambt en vertrouwde het de vrouwen voor korte tijd toe. Zo toonde Hij, aldus Calvijn, een

voorbeeld van wat Paulus ons zegt, dat de Here het dwaze en zwakke in de wereld heeft verkoren om de trots van het vlees te vernederen. En nooit zullen wij behoorlijk voorbereid zijn om dit geloofsartikel (van de opstanding) te leren op enige andere manier dan door het opzij zetten van alle hoogmoed en door onderwerping het getuigenis van vrouwen te ontvangen. En ds. Abma zegt dan dat Calvijn bewaard bleef voor die merkwaardige krampachtigheid, die wij tonen als het gaat om wat wij zeer principiële onderwerpen noemen! "Op het meest beslissende en funderende tijdstip droeg Christus het unieke apostelambt over aan vrouwen." Wij moeten er maar eens in alle rust over nadenken. Opdat wij ingetogener ons oordeel geven en minder categorisch (onvoorwaardelijk). Hoe verschillend benaderen respectabele theologen soms bepaalde bijbelgedeelten! Hoe voorzichtig moeten wij zijn in het oordeel over elkaar!

Calvijn

Hoofd

Christus werd in de weg van het kruis Hoofd van een mondige gemeente. Daarvan mag volgens de Schrift de vrouw symbool zijn. Dat kan ze alleen als mondige vrouw. Ze is nu ook profetes, priesteres en koningin (Zondag 12).

De uitstorting van de Heilige Geest op alle vlees is de vervulling van Joëls profetie: "Uw zonen en dochteren zullen profeteren". De Geest maakt geen onderscheid tussen mannen en vrouwen. Toegerust door de Geest zet de vrouw zich in voor de verbreiding van het evangelie. In eigen verantwoordelijkheid dient ze in de 'militia Christi' voor haar eigen nummer. De Handelingen en de brieven wemelen van namen van vrouwen, die met gevaar voor haar leven in het evangelie hebben gewerkt: Dorcas (Hand. 9:38), Priscilla, de dochters van Filippus (Hand. 21), Phebe (Rom. 16), Euodia en Syntyche (Fil. 4:2,3). Paulus noemt hen zijn medewerksters in het evangelie. Vrouwen behoorden tot zijn hoofdkwartier.

Paulus treedt volop in de voetsporen van Christus. In 1 Corinthiërs 7 zegt hij dat in het huwelijk rechten en plichten wederkerig zijn. Het evangelie ploegde diepgewortelde tradities om. De komst van Christus had een keerpunt in de geschiedenis gebracht. Paulus laat dat voluit zien in zijn brieven. Maar hij was een wijs man. Er is in zijn vermaan altijd iets evenwichtigs. In de nieuwe bedeling is het leven veranderd, het evangelie zet de mens in de ruimte. Dat scheidt het risico de grenzen uit het oog te verliezen. Paulus heeft het huwelijk wel op hoog niveau gezet, maar in 1 Corinthiërs 11 laat hij zien dat de man het hoofd is van de vrouw en klemt dat in tussen twee andere verhoudingen: Christus is het hoofd van de man en God is het hoofd van Christus. Het is dus niet vernederend een hoofd te hebben.

Het bijbels begrip 'hoofd' is een nieuwtestamenteel begrip. Dat inzicht bewaart ons voor een verkeerd hanteren van hoofd tegenover hulp. Hulp was een scheppingsgegeven. Het hoofd-zijn van de man moet worden gezien vanuit Christus. Het is Christologisch bepaald. Het Griekse woord voor hoofd, kefalè, duidt op eenheid met een lichaam: levenseenheid van man en vrouw, die een afspiegeling mag zijn van Christus en Zijn gemeente. Het gaat in beide om een organische verhouding. Er staat niet: héér, kurios. De man heeft niet, zoals in het Romeinse recht de 'maritale macht', absolute zeggenschap. Als Paulus in Efeze 5 de vrouwen vermaant haar man onderdanig te zijn, legt hij éérst uit hoe binnen de gemeente de leden elkaar onderdanig moeten zijn, zich moeten invoegen in elkaars welzijn. Dan voel je hoe onderdanig zijn iets heel anders is dan onderworpen. Christus was begonnen Zichzelf voor ons over te geven. Hij is de 'Behouder des lichaams'. Uit wederliefde is de gemeente Hem onderdanig. Zo moet het in het huwelijk ook zijn: de man begint met liefde te geven, dan voegt de vrouw zich in in het welzijn van de man.

Door Christus' dood en opstanding was er voor de vrouwen veel veranderd. Incens lag het volle leven voor haar open, terwijl het daarvoor zo ingeperkt

was. Daarom kon ze haar juiste houding niet altijd vinden. De structuren bleven gehandhaafd en ze moest de zeden -die toen heel anders waren dan in onze tijd- blijven eerbiedigen. Daar hadden de vrouwen het nogal eens moeilijk mee. Ze moesten zich inpassen in het welzijn van haar mannen. Haar man blijft haar hoofd. Let wel: de man is het hoofd van zijn vrouw. (H. Bavinck, C. den Boer, H. Paul). Er is maar met één vrouw levensgemeenschap mogelijk. Het is dus niet zo dat de man het hoofd is van de vrouw, als algemene regel. Een aantal theologen staat op dat standpunt (onder anderen Grosheide, Van Bruggen, Van Sliedregt). Dan zouden de vrouwen ondergeschikt zijn aan de mannen. De Schrift leert juist de gelijkwaardigheid van man en vrouw. Niet elke man staat boven elke vrouw. De man moet zijn vrouw liefhebben, niet over haar heersen. Christus wilde immers dienen, niet gediend worden. Hij beoogde de ontplooiing van Zijn gemeente. Volgt de man Christus hierin na, dan rijpt het huwelijk tot een wederzijds elkaar dienen. Het hoofd-zijn van de man is geen rang het is een functie, die bepaald is door de liefde niet door het recht. En het huwelijk is een unieke liefdesverhouding.

Zwijgverbod?

In 1 Corinthiërs 11 en 14 lijkt Paulus met zichzelf in tegenspraak te komen. In het eerstgenoemde hoofdstuk zegt Paulus dat een vrouw die bidt en profeteert dat moet doen met het hoofd bedekt. In 1 Corinthiërs 14:34 daarentegen lijkt hij haar een algemeen zwijgverbod op te leggen. Dat de samenkomsten in de vroeg christelijke gemeenten heel anders waren ingericht dan onze kerkdiensten blijkt uit 1 Corinthiërs 14 vanaf vers 26. Ieder kon het woord voeren naar de hen gegeven gaven. In 1 Corinthiërs 11 keurt Paulus het duidelijk goed dat de vrouw in de gemeentesamenkomst bidt of profeteert. Profeteren is een gave, waarmee de gemeente wordt gesticht (1 Cor. 14 : 4). In 1 Corinthiërs 14 gaat het naar het oordeel van de meeste exegeten over het deelnemen aan de discussie. Die vond plaats na het profeteren (vers 29). Anderen gaven hun oordeel als iemand had geprofeteerd. Die discussie verliep vaak onordelijk. Nu wil Paulus orde op zaken stellen. Alle dingen dienen tot stichting te geschieden. In het gebruik van de gaven moeten de gemeenteleden met elkaar rekenen. In die samenkomsten, die in particuliere huizen plaats vonden, kon iedereen binnenlopen. En daarom moeten de vrouwen geen aanstoot geven. In het lichtzinnige Corinthe waren de vrouwen die in het publiek spraken, bepaald niet onbesproken van gedrag. Christenvrouwen moesten ingetogen optreden. Daarom moesten mannen thuis hun vrouwen onderrichten. Vrouwen moesten in de samenkomsten hun

mannen niet beschaamd maken door domme of moeilijke vragen. Juist omdat Paulus vrouwen volop inschakelde in het evangelie moesten ze het decorum, de geldende zeden, handhaven.

Wat Paulus schrijft in 1 Timotheüs 2:8 en verder moet bezien worden in het licht van heel het evangelie. Hier spreekt Paulus over de gebedshouding van mannen en vrouwen en de samenkomsten. Daar heeft de wijze van kleding van de vrouw ook mee te maken. Vers 10 sluit daarbij aan. In vers 11 zegt hij dat de vrouw zich moet laten leren in stilheid. Volgens de grondtekst betekent dat niet zwijgend maar rustig. Ook de vrouw wordt -anders dan bij de joden!- onderwezen. Ze moest ook tot kennis der waarheid komen. Onderwijzen staat Paulus de vrouw niet toe. Dat verbod is niet gegrond in het wezen der vrouw maar gegeven ter bewaring van de rechte verhouding tot haar man. Onderwijzen op zichzelf was een genadegave van de Geest, die ook haar toeviel. Denk maar aan Priscilla.

Bescheidenheid

De vrouw mag ook niet over de man heersen. In de gemeente mag niemand heersen over een ander. Dat is de grondwet van het evangelie. Zeker de vrouw moet dat niet doen. Zij moet in haar houding tegenover haar man gestalte geven aan de houding die de gemeente moet innemen tegenover Christus. Maar het is niet in overeenstemming met het evangelie de vermaning die Paulus aan de vrouw geeft zich niet op de voorgrond te dringen, om te zetten in een Goddelijke wét dat de vrouw op de achtergrond van de gemeente behoort.

Adam is eerst geschapen (1 Timotheüs 2:13), daarna Eva. Daarin ligt inderdaad een zekere prioriteit. Maar in 1 Corinthiërs 11:11 en 12 heeft Paulus ook hier het evenwicht bewaard en er op gewezen dat na Adam iedere man is voortgekomen uit een vrouw. De man moet zich niet op zijn prioriteit voorstaan.

Felle reactie heeft 1 Timotheüs 2:14 opgeroepen: "Adam is niet verleid geworden, maar de vrouw, verleid zijnde, is in overtreding geweest". Hier spreekt echter niet een apostel die dat de vrouw nog eens wil nageven, maar een apostel die zelf een verleden heeft. Tal van christenen, mannen en vrouwen, heeft hij uitgeleverd om gedood te worden. Hij vindt zichzelf de minste der apostelen, die naam zelfs niet waardig (1 Cor. 15:8,9), de allerminste van al de heiligen (Ef. 3:8), de voornaamste onder de zondaren (1 Tim. 1:12 en verder). Juist hij kon daarom zo vurig de bediening der verzoening prediken en de overvloed van genade. En juist hij, die zich, gedachtig aan zijn verleden, altijd bescheiden opstelde, kon de vrouw vermanen zich, gedachtig aan haar verleden, bescheiden op te stellen. Hij wist terdege dat haar zonde, evenals de zijne, voor

honderd procent was verzoend. Hij spijkt de vrouw niet aan haar verleden vast.

In 1 Timotheüs 2:15 zegt hij (letterlijk vertaald) dat de vrouw door het kinderen baren heen gered zal worden. Er staat niét dat dit de grond voor haar zaligheid is. Ook niet dat dit haar eerste roeping is.

Uit deze bijbelgedeelten concludeert Van Bruggen dat het zwijgen van de vrouw totaal moet zijn. Dat is volgens hem gegrond in de plaats van de vrouw bij de schepping. In die richting denkt ook de predikant P. van Ruitenburg. Zijn standpunt is dat het de vrouw niet toegelaten is te heersen en ook niet om 'ooit' te spreken, niet in de gemeente maar ook niet in de samenleving. Hij signaleert een vloeiende lijn van het huwelijk naar de gemeente en naar de maatschappij. In deze opvattingen wordt mijns inziens de gezamenlijke opdracht en verantwoordelijkheid niet in rekening gebracht.

De vrouw in de samenleving vroeger en nu

Vervolgens vragen we aandacht voor de plaats van de vrouw in de samenleving. Dat is zeker vandaag een belangrijk punt. We hebben daarbij te maken met het feit dat 'de vrouw' en 'de maatschappij' geen begrippen meer zijn die niet veranderen. In elke tijd en in elke cultuur is het beeld van de samenleving anders en daarmee samenhangend ook de rol van de man en de vrouw. Ook kon in het ene werelddeel het cultuurpatroon eeuwenlang ongewijzigd blijven, terwijl bijvoorbeeld in Europa de ene eeuw rustig voortkabbelde, maar een andere eeuw vol veranderingen was.

Maatschappelijke betrokkenheid

Aanvankelijk kende ons land een primitieve samenleving. De vrouw werkte hard mee op het land. De beschaving schreed echter voort en elke belangrijke verschuiving in de maatschappij bracht bewustwording en emancipatie van de vrouw met zich mee. In de Middeleeuwen bood het klooster de ongetrouwde vrouw ontplooiingsmogelijkheid op allerlei terrein. De Reformatie sloot de kloosters en bood de ongetrouwde vrouw geen vervangende mogelijkheden. In de gilden, die tot aan de Franse revolutie bestonden, was het ambachtelijke en het beroepsleven grotendeels besloten. Daarin telde de vrouw als echtgenote mee. Als weduwe of ongetrouwde dochter kon zij het bedrijf van haar man of vader voortzetten. De vrouw had in de maatschappij wel degelijk een plaats. In onze tijd moet de vrouw vechten voor gelijk loon, in het kleermakersgilde werd de vrouw vroeger als onderkruipster geweerd, als ze onder de prijs werkte. De tijden kunnen veranderen!

Ook uit andere gegevens blijkt hoe vrouwen in de zestiende en zeventiende eeuw volop meedraaide in het maatschappelijke leven. In de Tachtigjarige

Oorlog waren er in de Nederlanden veel Spaanse soldaten en officieren. Zo schreef een Spaanse kapitein in zijn kronieken dat de Nederlandse vrouwen naast het besturen van huis, hof en gezin, ook de zaken leidden. Ze overtroffen de mannen in lezen, schrijven en rekenen en in kennis van de vreemde talen. In de binnenvaart stond de vrouw aan het roer van het schip, terwijl ze ondertussen het spinnewiel bediende. En hun bijbelkennis was enorm. Een heel ander soort vrouwen dan de Spaanse!

Vóór de Industriële Revolutie was het gezin zelf een bedrijf. Het produceerde alles voor eigen consumptie. Vader en zoons oefenden hun ambacht in of bij huis uit, moeders leidden hun dochter op in de huishouding. Het was in alles een gemeenschap. Van een afgezonderd huisvrouwenbestaan of van een 'slaapstad', zoals bijvoorbeeld de Bijlmermeer, was geen sprake. Het dagelijks vrouwenleven was levendig en op de maatschappij betrokken.

Industrialisatie

De industrie bracht grote veranderingen. Tal van taken, zoals brood bakken, spinnen, weven, kaarsen maken en het brouwen van bier werden daardoor aan de vrouwen ontnomen. Het kleinbedrijf werd grootbedrijf en fabriek. Dat werkte door in het vrouwenleven. In de betere standen werden de vrouwen op het huis teruggeworpen. Men typeerde haar taak met 5 k's: kamer, keuken, kelder, kleren, kinderen! De mannen oefenden nu hun beroep elders uit, onzichtbaar voor het gezin. Ongetrouwde vrouwen uit de betere stand mochten tot geen prijs buitenshuis werken, dat paste niet. Toen in het midden van de negentiende eeuw economische crises verarming brachten, voelden veel ongetrouwde vrouwen zich in de gezinnen waar ze bij in woonden een last. Ze voelden zich overtollig. Bij de vrouwen van arbeiders was dat anders. De lonen waren laag, de vrouwen moesten het huis uit en meewerken in de fabriek. Zij kregen een dubbele taak, in huis en buitenshuis, anders was er geen brood op de plank.

Zo zien we in de geschiedenis van 'de vrouw en de maatschappij' tijden van ontplooiing en van terugval.

Pioniersters

Kentering der tijden is een moeizaam proces. De negentiende eeuw, die de vrouw eerst zo weinig te bieden had, schudde een aantal vrouwen wakker: het kón anders en het moest anders! Dat drong het eerst tot christenvrouwen door: zij als vrouwen waren medeverantwoordelijk voor al die misstanden! Onder hen vind je klinkende namen: mevrouw Groen van Prinsterer, gravin Marianne van Hogendorp met haar dochters, Betsy de Clerq, iets later Jeltje de Bosch

Douairière Marianne Klerck-Van Hogendorp (foto Int.Arch.voor de Vrouwenbeweging, A'dam)

Kemper, Anna Reynvaan. Deze pioniersters kwamen meest uit de kring van het Reveil, een geestelijke opleving vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw. Ze trokken er op uit en zagen met eigen ogen de vreselijke toestanden. Soms in één bedstee 16 kleintjes, waaronder baby's. De moeders waren naar de fabriek, één paste op. Soms waren in een kinderstoeeltje aan de zoldering kleintjes vastgebonden, zodat vader kon schoenlappen of moeder wassen en strijken, terwijl de kleintjes niet voor de voeten liepen! Grotere kleuters zwierven langs de straten. De dames zorgden voor hulp maar ze leerden ze ook naaien bijvoorbeeld, zodat ze niet afhankelijk bleven van bedeling, een heel nieuwe wijze van hulpverlening. Voor de kleuters stichtten ze fröbelscholen, naar de beste methoden. En ze richtten zondagsscholen op, waar ze bijbelonderwijs gaven. Dát gaf deining! Vrouwen die bijbelonderwijs gaven, ongehoord! De dames richtten een diaconessenhuis op in Utrecht (1844). Wéér zoiets raars. Natuurlijk sprak het vanzelf dat de zieken thuis verpleegd werden in de eigen

familie. Maar nu gingen (jonge) vrouwen samen in een huis wonen en gingen zomaar in vreemde huizen onbekende zieken verplegen!

Maatschappelijke veranderingen

Ook in de maatschappij voltrokken zich veranderingen. Wat was men verontwaardigd toen in 1876 de P.T.T. telefonistes in dienst nam! Nog bonter maakte het postkantoor het door typistes aan te stellen. Zij moesten worden weggemoffeld. Op de zolderverdieping werden de dames achter hun machine geïnstalleerd. In de deur werd een luikje gemaakt om hen het werk toe te schuiven: zo min mogelijk contact! Onder aan de trap kwam een bordje "naar de schrijfmachines". Het publiek mocht niets merken. Na verloop van tijd zag men het dwaze hiervan in en werd de toestand normaal.

Toen Anna Reynvaan, 36 jaar oud, het initiatief nam in het Amsterdamse Buitengasthuis vrijwillig nachtdienst te gaan verrichten, was dat niet zonder risico. Verpleegsters waren er niet, het woord kende men niet. Ontslagen gevangenen uit de strafkolonie Veenhuizen die nergens werk konden krijgen, waren zaalknecht of zaalmeid. De toestanden waren vreselijk. Anna Reynvaan bouwde in ons land een nieuwe beroepsgroep op: verpleegsters, die uit roeping tegen laag salaris met liefde en deskundigheid werkten. Toch was de weerstand groot. Zo schreef een arts: "Ongaarne zal een deftige vrouw zich op straat vertonen naast een ziekenverpleegster, dat past zo niet bij haar stand". Zo zien we hoe de opvattingen in de maatschappij telkens verschuiven. Al deze vrouwen ontworstelden zich aan vooroordelen. Niet om zichzelf te ontplooiën, maar om anderen te kunnen helpen. Ze zochten geen emancipatie, maar zonder het te willen baanden ze de weg daartoe. De ontwikkelingen speelden op elkaar in. Nu de misstanden onderkend werden, kwam er barmhartigheidswerk. Veel ongetrouwde vrouwen vonden daarin een levenstaak. Er kwam een leerplichtwet en er kwamen opleidingen voor onderwijzeressen en scholen voor maatschappelijk werk. En vrouwen die eerst niets voelden voor de politieke gelijkstelling van man en vrouw, begrepen op den duur dat dit nodig was om mee te werken aan de maatschappelijke opbouw en verbetering.

Dwang

Al deze ontwikkelingen kwamen door twee wereldoorlogen in een stroomversnelling. De laatste twintig jaar is die ontwikkeling zelfs stormachtig geweest. Daar heeft de uitvinding van de pil behoorlijk toe bijgedragen. De gevolgen daarvan zijn nog nauwelijks te overzien. Direct vanaf 1965 daalde in 5 jaar het geboortecijfer met de helft. De vrees voor overbevolking heeft in ons land en andere landen inmiddels

al lang plaats gemaakt voor problemen van ontgroening en vergrijzing. Emancipatie is van oorsprong een christelijk goed, in gang gezet door Christus' verlossingswerk. Zolang de invulling gebeurt vanuit een bijbelse levensbeschouwing, komt dit het leven ten goede. Man en vrouw beiden mogen zich ontplooiën. Dat moet wel gebeuren in gerichtheid op de naaste. Dan bloeit het leven op.

Intussen hebben andere geesten zich van de emancipatie meester gemaakt. Onder voortdurende druk van een groep elitaire vrouwen heeft de overheid zich opgeworpen de emancipatie van bovenaf dwingend op te leggen. Eerst met mooie termen als verdeling van macht, werk en inkomen tussen mannen en vrouwen. Nu is het verzelfstandiging, individualisering en gelijkberechtiging. Het zijn termen die aangeven dat de overheid alleen met individuele personen rekent, die stuk voor stuk economisch zelfstandig moeten zijn. Of je ouders hebt die voor je willen en kunnen zorgen, of je getrouwd bent en je man kostwinner kan zijn, daar wordt niet meer mee gerekend. Vanaf 1990 moet elk meisje vanaf 18 jaar haar eigen brood verdienen.

In alle opzichten moet ze zelfstandig zijn. Is haar man werkloos, dan krijgt hij geen kostwinnerstoelage meer, tenzij er kinderen zijn beneden de 12 jaar. Daar mag een vrouw dan nog voor zorgen. Ze krijgt anders geen uitkering, ook als ze geen werk kan vinden. Dan moet ze naar de bijstand. Zo wil de overheid vrouwen dwingen tot gelijkschakeling. De keuzevrijheid is weggenomen, tenzij je ouders je een goede opleiding willen geven of je man genoeg verdient om een gezin te onderhouden. Dat komt allemaal voort uit verzet tegen het huwelijk en het moederschap, dat de vrouw tegenover de man in een afhankelijke positie zou plaatsen waarin haar macht en zelfontplooiing wordt onthouden. De rolverdeling moet van bovenaf, desnoods met dwang gewijzigd worden.

De Raad voor het Jeugdbeleid vindt de 'vluchtweg'-vrijstelling voor moeders met kinderen tot 12 jaar-nog teveel, en wil deze uitzondering schrappen om problemen bij herintreding van vrouwen op de arbeidsmarkt te voorkomen.

Toch komt er een andere trend die het moederschap weer naar voren haalt. Het aantal ongehuwde bijstandsmoeders is de laatste drie jaar opmerkelijk toegenomen van 9% tot 15%. Het zijn niet alleen buitenlandse jongeren die een kind aantrekkelijker vinden dan laaggekwalificeerde loonarbeid. Deze ontwikkeling had men in 1980 niet voorzien. De bovendrijvende emancipatiegolf wordt niet gedekt door de onderstroom. Het verzet tegen het moederschap lijkt dalend.

Bijbels?

Natuurlijk vragen we ons af, of de verdeling van de verantwoordelijkheden tussen man en vrouw, zoals die vooral sinds de vorige eeuw is gegroeid, inderdaad wel in bijbelse lijn is. Eindigt het werk in Gods koninkrijk voor de vrouw bij de voordeur en begint het voor de man, als hij die voordeur achter zich dichtslaat op pad voor kerk, staat en maatschappij? Mag een getrouwde vrouw, die tijd en energie beschikbaar heeft naast haar gezin, buitenshuis geen betaalde of onbetaalde arbeid verrichten? Mogen vrouwen, al dan niet getrouwd, geen leidinggevende positie innemen? Mag een getrouwde vrouw niet voor de klas staan? Mag ze niet in een schoolbestuur zitten, of in een gemeenteraad of ander publiek orgaan?

We hebben gezien dat God bij de schepping man en vrouw sámen heel de voortplantings- en cultuurtaak opdroeg. Zich vermenigvuldigen - daar is nauwe samenwerking van man en vrouw voor nodig. Datzelfde geldt voor de cultuuroopdracht. Uit dat intieme huwelijksverband van Adam en Eva hebben zich in de loop der eeuwen steeds meer en wijdere verbanden losgemaakt. En dat gaat nog steeds door. Het privéleven krimpt steeds meer in. Steeds meer terreinen van het leven vallen in de publieke sfeer. Steeds nam de man die groeiende maatschappelijke taken voor zijn rekening, naast zijn dagelijks beroep. Maar God had hem toch een hulpe tegenover hem gegeven? Een hulp in heel het volle leven. Dan moet de man ook overal waar hij een taak heeft, die aanvulling aanvaarden die God hem gaf, en de vrouw niet eigenmachtig binnen bepaalde grenzen houden.

Huwelijk en moederschap zijn een prachtige levensvervulling. Maar zie eens hoeveel verantwoordelijkheden de huisvrouw uit Spreuken 31 daarnaast op zich nam! Ze leidde een bedrijf met internationale handelscontacten (ze deed haar brood van verre komen), ze kocht een akker en de winst belegde ze zelf in een wijngaard. Tot 1957 had in Nederland een getrouwde vrouw die handelingsbevoegdheid niet! Ze vervaardigt kleren voor haar gezin en personeel, ze doet sociaal werk. Vergelijk dat eens met de huisvrouw in de kleine flat van vandaag. Toch allemaal taken, die wij vandaag rekenen tot de arbeid buitenshuis van de getrouwde vrouw? Moeten niet juist de vrouwen met een bijbelse levensbeschouwing hun inbreng geven waar dat mogelijk is? Ook een vrouw mag leiding geven. In het politieke en maatschappelijke leven kan ze boven een man staan. Wie gezag heeft hangt niet af van de sekse maar van de aard van de verhouding. Ze kan leiding geven aan een winkel, een bedrijf, een gemeente, een departement of aan een koninkrijk.

Natuurlijke bestemming

Florence Nightingale bood zich tijdens de Krimoorlog (1854-1856) aan om met een verpleegstersteam naar de Britse slagvelden te gaan om de soldaten te verplegen. De regering had het haar tegelijk gevraagd; de brieven kruisten elkaar. Toen ze ging, kreeg ze een hoge militaire rang, boven de officieren. Zij moesten haar gehoorzamen zodat het werk en het vervoer van medicijnen en verband voortgang kon hebben. Daar was niets tegen, het was noodzaak. Vrouwen hebben een even grote verscheidenheid aan gaven als mannen. Tal van ongetrouwde vrouwen hebben zich op leidinggevende posten ingezet. Dat werk, en ook eenvoudiger werk, kan van even groot belang zijn als het moederschap. In Lucas 11 wordt ons beschreven hoe een vrouw, die diep onder de indruk was van Jezus' spreken, uitroept: "Zalig de schoot, die U heeft gedragen, en de borsten, die Gij hebt gezogen". Dan valt Jezus haar niet bij. Hij zegt ook niet dat iedere moeder gelukkig is. Hij leert de vrouw en heel de luisterende schare iets heel belangrijks, als Hij zegt: "Zalig zijn degenen, die het Woord Gods horen en het bewaren". Een vrouw heeft geen zogenaamde natuurlijke bestemming. De bestemming van de mens, man en vrouw, is geestelijk.

Vrouwen hebben, indien ze daarvoor gaven hebben, evengoed een taak naar buiten als mannen. Ze moeten meedenken met de grote vragen van deze tijd, en dat mogen, ja moeten zij ook uitdragen. Ze moeten vanuit hun geloof, waar mogelijk, op verstandige manier tegenspel bieden tegen de negatieve krachten, tegen de geest van de tijd.

Een getrouwde vrouw zal, samen met haar man en haar eventuele grotere kinderen, moeten afwegen welke mogelijkheden er zijn en welke prioriteiten er liggen. Toen in het begin van de jaren zestig de naoorlogse geboortegolf het voortgezet onderwijs bereikte hebben duizenden getrouwde vrouwen zich ingezet en dat onderwijs mogelijk gemaakt.

Dat getrouwde vrouwen onbetaald vrijwilligerswerk kunnen doen spreekt vanzelf. Het is verrijkend voor hun eigen leven en het kan vormend zijn voor hun kinderen. Ook anderen mogen op hun moeder een beroep doen. Een moeder hoeft niet altijd thuis te zijn. Als ze maar aandacht heeft voor man en kinderen en als haar man maar aandacht heeft voor haar.

Opvoedingsverantwoordelijkheid

Nieuwe ontwikkelingen roepen nieuwe vragen op. Zijn crèches en kinderopvang nodig? Ik denk voornamelijk voor éénuoudergezinnen. Hun aantal groeit helaas snel. Daarmee is niet gezegd dat crèches wenselijk zouden zijn. In crèches is het personeel vaak wisselend. En zéker een kind onder de 2½ jaar heeft

naast de moeder continuïteit nodig in de persoon die de verzorging mede op zich neemt.

Er is een sterk groeiende vraag naar kinderopvang. Naar schatting zou in 190.000 gezinnen de vrouw weer gaan werken als er maar meer kinderopvang zou zijn. Vergeleken bij het buitenland zou onze achterstand groot zijn. Naar mijn mening is het geen goede zaak de opvoedingsverantwoordelijkheid voor het jonge kind dagelijks voor een groot deel in een kinderdagverblijf te leggen in handen van derden, als daar geen dringende noodzaak voor is en als de kwaliteit en veiligheid van de kinderopvang niet onder controle staat. Bovendien: één plaats in een kinderdagverblijf, dat aan de eisen voldoet, kost f 12.000.- per jaar. Hoe economisch belangrijk zijn de moeders dan! Iets anders is dat peuterspeelzalen in deze tijd eigenlijk een noodzaak zijn, zowel voor het kind, dat te weinig uitdaging in de directe omgeving ontvangt, als voor de vele moeders die geen vervanging hebben en bijvoorbeeld ook eens naar de tandarts of dokter moeten. Enkele malen per week een paar uur buiten het kleine milieu is waardevol voor beiden.

Toetsen

Wij leven in een land, dat tot voor kort christelijk kon worden genoemd. Christenen hebben sterk de neiging het traditionele te vereenzelvigen met het bijbelse. Dan krijgt de traditie het karakter van norm. Zo is het niet. Om in déze tijd met zijn snelle ontwikkelingen vrouw te zijn in bijbels licht, moeten wij onze opvattingen en onze verantwoordelijkheden steeds opnieuw toetsen aan de Schrift.

Literatuur:

- H. Bavinck, *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*, (Kampen, 1918).
- C. den Boer (red.), *Man en vrouw in bijbels perspectief*, (Kampen, 1985).
- L.G.A. Bremmer-Lindeboom e.a., *Vrouw en man - een plaatsbepaling*, (Groningen, 1983).
- J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den tachtigjarigen oorlog*, (Zutphen, 1933).
- J. van Bruggen, *Emancipatie en Bijbel*, (Amsterdam, 1974).
- F.T. Diemer-Lindeboom, *Man en vrouw in het volle leven*, (Utrecht, 1949).
- A. Kuyper, *De Eerepositie der vrouw*, (Kampen, 1914).
- C. Meyer-Wichmann, *Vrouw en Maatschappij*, (Utrecht, 1936).
- J.W.A. Naber, *Wegbereidsters*, (Groningen, 1909).
- C. van Sliedrecht, *Vrouw in kerk en samenleving*, (Kampen, 1981).

"Haar eigenlijke taak is het huis"

De positie van de vrouw in relatie tot gezin en arbeid in protestants-christelijke kring in de eerste helft van de 20e eeuw

H.J. van de Streek

Hillie van de Streek

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam onder invloed van de industrialisatie en tengevolge van de opkomst van de vrouwenbeweging in protestants-christelijk Nederland de discussie op gang over de positie van de vrouw in de samenleving.

In toenemende mate traden vrouwen toe tot het openbare leven. Zij werkten in fabrieken, volgden middel-

baar en hoger onderwijs en deden hun intrede in sectoren waar tot dan toe vrijwel geen vrouwen werkzaam waren, zoals de geneeskunde en de journalistiek. Ook de politiek werd in toenemende mate beschouwd als een terrein dat voor vrouwen niet gesloten diende te blijven.

Het Eerste Christelijk Sociaal Congres van 1891 stelde als eerste in protestants-christelijke kring de positie van de vrouw in de samenleving openlijk aan de orde. In de jaren die volgden bogen antirevolutionaire en christelijk-historische leiders als J.Th. de Visser, Kuyper, Bavinck en De Savornin Lohman en predikanten als de gereformeerde ds. J.C. Sikkel en ds. C. Lindeboom en de hervormde ds. J.F. Beerens zich over wat toentertijd het 'vrouwenvraagstuk' heette. Ook vooraanstaande protestants-christelijke vrouwen hielden zich in toenemende mate met de materie bezig. Onder hen bevonden zich predikantsvrouwen zoals A.M. Lindeboom-de Jong, de echtgenote van ds. C. Lindeboom, en A.A. van Hoogstraten-Schoch en dochters en echtgenotes van befaamde politici, zoals Henriëtte Kuyper, een dochter van Abraham Kuyper, en A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman. Zij was de echtgenote van het antirevolutionaire Eerste Kamerlid P.A. Diepenhorst. De advocate en christelijk-historische politica mr. F. Katz en de journaliste en juriste Gesina H.J. van der Molen waren ongehuwd en oefenden een beroep buitenshuis uit.

In deze bijdrage wordt een overzicht gegeven van de opvattingen in protestants-christelijke kring die in de discussie over de positie van de vrouw in de samenleving aan de orde kwamen. In het bijzonder wordt toegespitst op de opvattingen ten aanzien van

de positie van de vrouw in relatie tot gezin en arbeid. Hier doorheen geweven wordt ook de dagelijkse levenspraktijk belicht. Met andere woorden: op welke terreinen begaven protestants-christelijke vrouwen zich in de eerste helft van deze eeuw wel en op welke terreinen niet?

Eerste Christelijk Sociaal Congres: de taak van de vrouw ligt als regel in het gezin.

De industrialisatie en de landbouwcrisis hadden tegen het einde van de 19e eeuw onder de arbeidersbevolking in de steden zulke erbarmelijke toestanden teweeg gebracht, dat men zelfs sprak van 'de sociale quaestie'. Ook in protestants-christelijke kring onderkende men de ernst van de situatie en in 1891 organiseerde de ARP samen met enkele andere organisaties het Eerste Christelijk Sociaal Congres, waar vanuit christelijk perspectief geprobeerd werd een oplossing te vinden voor de heersende nood. Ook achtten de organisatoren het nuttig een speciale vergadering voor vrouwen aan het Congres te verbinden. Vrouwen zouden door hun taak als opvoedsters veel sociale problemen kunnen voorkomen. Uit kinderen die tijdens de opvoeding met moederlijke liefde en zorg waren omringd, konden geen dronkelappen, klaplopers of dieven voortkomen, redeneerde men. De hervormde predikant J.F. Beerens ging zover in een goede moeder zelfs de gehele oplossing van het sociale vraagstuk te zien. Hij schreef: "Als zij haar kinderen recht en braaf opvoedt en ze door haar voorbeeld, tact, maar vooral haar gebed doet wassen in allerlei Christelijke deugden, dan zullen er op den duur vele miljoenen voor den Staat worden bespaard, die nu aan dranklijders-, krankzinnigen-gestichten en gevangenissen worden uitgegeven."

Kortom, alle reden aan de taak van de vrouw een afzonderlijke bijeenkomst te wijden. Socialistische vrouwen grepen de gelegenheid aan bij het begin ervan een boekje van Wilhelmina Drucker uit te delen. "Maar", aldus het commentaar van *De Standaard*, "de socialistische Vrouwenbond behoeft niet de minste hoop te hebben dat zij hiermede eenigen invloed zal uitoefenen". De bijeenkomst stond onder leiding van douairière Marianne Klerck-van Hogendorp (1831-1909). Samen met haar zusters Anna en Wilhelmina zette zij zich in voor de bestrijding van de prostitutie. Ook hielden zij zich op andere terreinen met sociaal werk bezig, met name de armenzorg. In haar inleiding over de taak van de vrouw in het gezin wees douairière Klerck erop dat de man in de schepping zowel als hoofd van het gezin, maar ook als hoofd van de maatschappij was aangesteld. Maar de vrouw was daarom niet zijn mindere: "zij is de hulpe naast hem". In een welgeordend gezin gaf de man, als het hoofd, de beginselen aan die in het gezin moesten heersen. De vrouw bracht de beginselen in praktijk, naar de

aard en de behoeften van de verschillende gezinsleden en zo ontstond door deze samenwerking de huisorde waaraan ieder gezinslid zich moest houden. Een vergelijkbare ordening bestond volgens douairière Klerck in de maatschappij. Andere thema's die op de vrouwenvergadering aan de orde kwamen waren de vrouw en de bevordering van de zedelijkheid, de strijd tegen de dronkenschap en de ware vorm van filantropie.

Overeenkomstig de visie van mevrouw Klerck werd ook op de officiële vergadering van het Sociaal Congres over de taak van man en vrouw gesproken. Dit gebeurde aan de hand van een inleiding van de bekende predikant J.C. Sikkel over de taken van de diverse gezinsleden met het oog op de arbeid. Sikkel vatte zijn opvatting over de arbeid van de vrouw als volgt samen: "De vrouw vindt hare taak in de zorg voor den man en zijn huis. In huis of huiselijk bedrijf kan zij met hem samenwerken en de inkomsten des huizes vermeerderen, doch dit is bijzaak: haar eigenlijke taak is het huis. Het leven voor een vaste broodwinning buitenshuis is geen taak voor eene vrouw, die eenen man heeft." De congressgangers sloten zich in grote trekken bij de mening van ds. Sikkel aan. Eén van de vragenstellers toonde zich ontevreden over het feit dat steeds meer meisjes administratief werk verrichtten. Hij vroeg zich af of het wel in overeenstemming met de Heilige Schrift was dat zoveel meisjes werden opgeleid voor posterijen, telefoon, onderwijs, enz. Prof. dr. W. Geesink, één der aanwezigen, stelde daarentegen dat niet ieder meisje het geluk had ten huwelijk gevraagd te worden. Bovendien vond hij dat een meisje dat van God buitengewone gaven had ontvangen, de kans moest krijgen vooral bij het onderwijs helpend op te treden. Een ander vulde aan dat het hierbij naar zijn mening niet om hogere burgerscholen ging, maar om scholen "waar de dochters worden opgeleid voor hare toekomstige taak als moeders". Dáár behoorde de vrouw onderwijs te geven.

Behalve het onderwijs werden ook de verpleging en enkele andere 'vrouwelijke betrekkingen' als bijvoorbeeld die van vroedvrouw en functies samenhangend met huiselijke arbeid voor vrouwen toelaatbaar geacht. Vooropgesteld werd echter dat het hierbij om uitzonderingen ging en dat de taak van de vrouw als regel in het gezin lag.

Ook douairière Klerck woonde de inleiding van ds. Sikkel bij. Ze vond het maar makkelijk gezegd: "De vrouw mag dit of dat niet doen". Wat, vroeg zij, wanneer de man zijn plicht om het gezin te onderhouden niet nakwam? Dan was de vrouw genoodzaakt buitenshuis te gaan werken, terwijl haar man daarbij recht hield op haar verdiensten. Zij vond dit een onrechtvaardigheid in de Nederlandse wetgeving. Want daarmee had de man bijvoorbeeld het recht het geld

van zijn vrouw te verdrinken. In zijn reactie op de vragen van mevrouw Klerck liet ds. Sikkel haar kritiek op de wetgeving onbeantwoord, maar op het punt van de onderhoudsplicht deelde hij haar mening. Hij trok een vergelijking met het bijbelse Israël: "Als de mannen in Israël bij de pakken neerzitten, staat eene Debora op. Maar men vergete nooit dat dit een abnormale toestand is."

De arbeid van ongehuwde vrouwen

Globaal overheerste in protestants-christelijke kring tot aan de Tweede Wereldoorlog de op het Sociaal Congres van 1891 naar voren gekomen meningen over de plaats van de vrouw in de samenleving in relatie tot gezin en arbeid. Zeker de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw bleef beschouwd worden als 'een abnormale toestand'. Voor de arbeid van ongehuwde vrouwen daarentegen gold dat in steeds mindere mate. Zo beschouwde het antirevolutionaire Tweede Kamerlid mr. J.A. de Wilde, die tegenstander was van het vrouwenkiesrecht, rond 1910 de beroepsarbeid van ongehuwde vrouwen als een logisch gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen. Men kon de ontwikkelingen niet tegenhouden en diende ten aanzien daarvan steeds opnieuw een standpunt te bepalen. Ook andere vooraanstaande personen in protestants-christelijke kring zagen geen bezwaren tegen de arbeid van ongehuwde vrouwen. Dit blijkt onder andere uit een in 1916 door de Nederlandsche Vereeniging van Christelijke Kantoor- en Handelsbedienden gehouden enquête, waarin een aantal van hen de vraag gesteld werd of zij het in strijd achtten met de christelijke beginselen dat de ongehuwde vrouw arbeid verrichtte op kantoor, in winkels en dergelijke. Alle ondervraagden beantwoordden deze vraag negatief. Onder hen bevonden zich onder anderen prof. mr. Anne Anema, hoogleraar aan de juridische faculteit van de Vrije Universiteit, Abraham Kuiper, prof. mr. D. Fabius, C. Smeenk en het christelijk-historische Tweede Kamerlid A.F. de Savornin Lohman. De uit de christelijke vakbeweging afkomstige Smeenk achtte de vrouw voor vele kantoorwerkzaamheden uitnemend geschikt. Er waren naar zijn idee nieuwe beroepen ontstaan, die "zeer wel door de vrouw konden worden verricht. Die evolutie zelve moet en kan ook van Christelijk standpunt zeer wel worden aanvaard."

Uit de loopbanen van enkele vooraanstaande ongehuwde vrouwen in protestants-christelijke kring wordt duidelijk dat ook zij een weg zochten in de richting van de beroepsarbeid. Eén van hen was Gesina van der Molen (1892-1978). Na de Mulo en de kweekschool doorlopen te hebben, ging zij in 1920 bij het blad *De Amsterdammer* als journaliste werken. Op latere leeftijd studeerde zij rechten en ontwikkelde zich in haar loopbaan verder in juridisch-wetenschappe-

lijke richting.¹ Een andere vrouw die een voor protestants-christelijke vrouwen ongewone beroepspraktijk uitoefende was de advocate Frida Katz (1885-1963). In 1919 lid geworden van de CHU, doorliep zij tot enkele jaren na haar huwelijk in 1937 een stormachtige politieke carrière. In 1919 werd zij de eerste vrouw in het hoofdbestuur van de CHU, in 1921 lid van de gemeenteraad in Amsterdam en in 1922 deed zij haar intrede in de Tweede Kamer. Ook twee ongehuwde dochters van Kuiper, Jo en Henriëtte, ontwikkelden beroepsmatige activiteiten. Jo (1875-1948) werd verpleegster en Henriëtte (1870-1933) assisteerde haar vader bij zijn werk, schreef romans en gedichten en was journaliste.

J.H. en H.S.S. Kuiper

Het verrichten van beroepsarbeid was óók onder protestants-christelijke vrouwen niet onomstreden. Het blad *Christelijk Vrouwenleven*, in 1917 door vooraanstaande vrouwen als A.C. Diepenhorst-de Gaay Fortman (1880-1958), A.A. van Hoogstraten-Schoch (1869-1951) en A.M. Lindeboom-de Jong (1875-1947) opgericht als contact-orgaan binnen de protestants-christelijke vrouwenbeweging, achtte beroepsarbeid alleen voor de ongehuwde vrouw aanvaardbaar. Maar ook zij moest oppassen haar

roeping als vrouw niet in gevaar te brengen. Dit betekende dat zij zich óók in de huiselijke arbeid moest verblijden. Het was immers een onderdeel van haar roeping en mocht niet, wat "thans door zoveelen geschiedt", worden versmaad.

Gehuwde vrouwen en beroepsarbeid

Beroepsarbeid door ongehuwde vrouwen werd aanvaardbaar geacht, beroepsarbeid van gehuwde vrouwen niet. Dat was onder andere de teneur op het Tweede Christelijk Sociaal Congres, gehouden in 1919.

Op het Congres vond, als onderdeel van de bespreking van het nog immer actuele sociale vraagstuk, evenals in 1891 een afzonderlijke vrouwenvergadering plaats en stond het thema 'vrouw en arbeid' op de agenda van de officiële vergadering. De theoloog prof. dr. Herman Bavinck, van 1911 tot zijn dood in 1921 namens de ARP lid van de Eerste Kamer, hield er een inleiding over de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw. Hij ging er vanuit dat de meeste gehuwde vrouwen die buitenshuis werkten dat alleen uit pure nood deden. Huwelijk en arbeid buitenshuis waren naar zijn mening slecht te combineren. Het huis verloor zijn aantrekkelijkheid en het leven werd voor man en kinderen vreugdeloos wanneer de vrouw iedere dag uit werken ging. Beroepsarbeid van gehuwde vrouwen was onwenselijk, maar men moest het hen toch niet verbieden. Sommige vrouwen voelden zich geroepen zich aan kunst of wetenschap te wijden. Deze vrouwen vormden een uitzondering op de regel. Bavincks mening was dat het aan het geweten van de vrouw moest worden overgelaten af haar keuze een verantwoorde was. Op dit punt ontving Bavinck de nodige kritiek. Een aantal sprekers achtte het thuis zijn van de vrouw van zo grote betekenis, dat zij vonden dat de overheid de arbeid van gehuwde vrouwen moest verbieden. Naar aanleiding van deze kritiek relativeerde Bavinck zijn woorden door te benadrukken, dat het om een kleine groep gehuwde vrouwen ging, die bovendien in getal afnam. Vanwege dit laatste vond hij het een goede zaak dat de overheid op dit punt geen straffe maatregelen zou nemen.

Overheidsbeleid inzake de arbeid van de gehuwde vrouw

Bavincks partijgenoten voelden echter wel voor (straffe) maatregelen inzake de arbeid van de gehuwde vrouw. Dit blijkt uit de steun die onder andere de ARP aan het op dit punt gevoerde overheidsbeleid gaf. De antirevolutionaire minister mr. Th. Heemskerk (van 1908-1913 premier en minister van Binnenlandse Zaken) ondertekende in 1909 een beschikking dat vrouwelijke onderwijzeressen onder de 45 jaar op de dag van hun huwelijk eervol werden ontslagen. In 1910

ondernam de minister een poging de huwende ambtenares in alle overheidsdiensten en de huwende onderwijzeres ontslag te bezorgen. De poging faalde. Het wetsvoorstel haalde niet eens de behandeling in de Tweede Kamer. Tussen 1917 en 1940 zijn door de overheid nog negen pogingen ondernomen de vrouw de arbeid buitenshuis te verbieden. Het meest verregaande voorstel was het wetsontwerp van de katholieke minister Romme van Sociale Zaken in 1937, waarin voorgesteld werd alle gehuwde vrouwen te verbieden arbeid buitenshuis te verrichten. Dit voorstel riep zoveel verzet op (ook in protestants-christelijke kring) dat de minister besloot tot afstel van het wetsontwerp.

In protestants-christelijk Nederland stond men door de tijd heen echter over het algemeen positief tegenover de (wets)voorstellen. Zo ook de Nederlandse Christen Vrouwen Bond (NCVB). De Bond was in 1919 op initiatief van mevrouw Diepenhorst-de Gaay Fortman opgericht en beoogde "de voorlichting van vrouwen ten aanzien van maatschappelijke en staatkundige vraagstukken". Alle overige vrouwen die reeds genoemd zijn, behalve Jo Kuyper, waren bij de oprichting betrokken. De NCVB stemde in met de kabinetsvoorstellen inzake de arbeid van de gehuwde vrouw, maar had daarbij wel de nodige kanttekeningen. Er konden zich bijvoorbeeld situaties voordoen waarin het noodzakelijk was dat de vrouw buitenshuis werkte, onder andere als de man onvoldoende inkomsten had. Maar een betere oplossing was volgens de NCVB eigenlijk een verhoging van het loon van de man. Ook Gesina van der Molen en Frida Katz mengden zich in de politieke discussie. Van der Molen achtte het in het belang van het gezin, de samenleving én van de gehuwde vrouw zelf, indien de overheid haar de gelegenheid buitenshuis loonarbeid te verrichten zou ontnemen. Katz deelde van der Molens mening aanvankelijk niet. In 1924 nam zij bij een kamerdebat het standpunt in tegen het ontslag van huwende ambtenaressen te zijn, in overeenstemming met De Savornin Lohmans gedachte dat de staat niet op het autonome terrein van het gezin mocht komen. Hoewel zij zich met dit standpunt de afkeuring van de protestants-christelijke pers op de hals haalde, bleef zij lange tijd haar opvatting trouw. In 1934 echter stemde zij in met een wetsvoorstel dat huwende onderwijzeressen eervol ontslag bood. Zij deed dit als waarborg voor het gezin en uit oogpunt van het leveren van een bijdrage aan een verruiming van de door hoge werkloosheid geteisterde arbeidsmarkt. Nu werd haar standpunt haar wel in protestants-christelijke kring, maar niet in de kring van de vrouwenbeweging in dank afgenomen. Hoe kon zij zich als (op dat moment) presidente van de Nationale Vrouwenraad

zo opstellen! De Raad achtte haar politieke standpunt uiterst ongelukkig.

Een organisatie die zich met name tegen het wetsvoorstel-Romme verzette was de Vereniging van Academisch gevormde Christenvrouwen. Eén van de argumenten die de Vereniging aandroeg was, dat vrouwen en mannen op alle terreinen van het leven samen moesten arbeiden, ieder naar door God geschonken gaven. Gesina van der Molen, ook een academisch geschoolde vrouw, deelde dit standpunt niet. Zij wees erop dat de taak van de vrouw in het gezin in de lijn van de redenering van de Vereniging blijkbaar niet door het vrouw-zijn en de huwelijksorde-ning was bepaald, maar door persoonlijke gaven, die vrouwen misschien meer geschikt maakten op een accountantskantoor te werken dan kinderen op te voeden!

Hoe er van verschillende zijden ook tegen het overheidsbeleid aangekeken werd, in de praktijk hadden de beschikkingen, circulaires en wetsvoorstellen met betrekking tot de arbeid van gehuwde vrouwen tot resultaat dat gehuwde vrouwen vrijwel geen mogelijkheid hadden bij de overheid of in het onderwijs werkzaam te zijn. Voor de particuliere sector lag het anders. Ondanks pogingen daartoe, is het de overheid nooit gelukt de arbeid van gehuwde vrouwen buiten de sfeer van de overheid te verbieden. In 1955 werd het verbod op arbeid van gehuwde vrouwen in overheidsdienst door middel van een motie (de motie-Tendeloo, PvdA) uiteindelijk opgeheven. Tot die tijd werden ambtenaressen op de dag van hun huwelijk "eervol uit 's lands dienst ontslagen".

Literatuur:

- H. Bavinck, *De vrouw in de hedendaagsche maatschappij*, (Kampen, 1918).
- C. Bremmer (red.), *Personen en momenten uit de geschiedenis van de ARP*, (Franeker, 1980).
- J. Bosmans, 'De politiek en de arbeid van de gehuwde vrouw in Nederland.' In: *Spiegel Historiae*, 24, (11 november 1989), p. 468-474.
- T. de Bie en W. Fritschy, 'De 'wereld' van de Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland'. In: J. Reys e.a., *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, (Nijmegen, 1985).
- H.J. van de Streek, 'De Christenvrouwen (1880-1940): liefdadigheid, vrouwenbeweging en politiek', in: J. de Bruijn, *Een land nog niet in kaart gebracht. Aspecten van het protestants-christelijk leven in de jaren 1880-1940*, (Franeker, 1987), p. 217-239.
- G. Veldhuijzen, *Wat bezielde die vrouwen? Vijfenveertig jaar Centrale van CH-vrouwen*, (De Meern, 1979).
- C.W.I. Wittewaal-van Stoetwegen, *De freule vertelt*, (Baarn, 1973).

Stemmen des tijds, vrouwennummer (1921).
Proces Verbaal van het Sociaal Congres, gehouden te Amsterdam den 9, 10, 11, 12 November 1891, (Amsterdam, 1892).
Tweede Christelijk Sociaal Congres, gehouden te Amsterdam op 10, 11, 12 en 13 maart 1919. Proces Verbaal, (Rotterdam, 1919).

Noot

1. Zie ook het artikel van I. van der Coelen.

H. Bavinck

De Tweede feministische golf in Nederland

M. Wilcke-van der Linden

De vrouwenbeweging is anno 1990 niet meer uit onze samenleving weg te denken. Als gevolg van de Tweede feministische golf (een term die wordt gebruikt ter onderscheiding van de Eerste feministische golf die in ons land in de periode 1870-1920 'woedde') zijn tal van groepen en organisaties ontstaan die alle op hun eigen manier met de behartiging van vrouwenbelangen bezig zijn. Vooral de laatste jaren is er sprake van versplintering binnen de vrouwenbeweging. Door de veelheid van projecten en organisatorische verbanden is zij steeds moeilijker te overzien. Omdat de vrouwenbeweging minder als eenheid naar buiten treedt, spreken sommigen zelfs van post-feminisme. In dit artikel wil ik nagaan wat de achtergronden zijn van de Tweede feministische golf in Nederland. Tevens ga ik na hoe de beweging zich ontwikkeld heeft en maak ik een balans op.

Ontstaan

De Tweede feministische golf is een internationaal verschijnsel en ontstond in de jaren zestig in de context van een groot aantal nieuwe bewegingen en stromingen, die mede het gezicht van de vrouwenbeweging hebben bepaald: onder andere de zwarte beweging voor burgerrechten in de Verenigde Staten, het internationale studentenprotest, de democratiseringsbeweging, de seksuele revolutie, enz. Vooral de vele protestbewegingen in de Verenigde Staten en tal van Westeuropese landen inspireerden vrouwen tot feministische activiteiten. Verschillende vrouwen die later actieve feministen zouden worden, waren ook in deze protestbewegingen actief. De achtergronden van het ontstaan van de Tweede feministische golf moeten ook worden gezocht in de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog, zoals de economische groei, de democratisering en de secularisatie. Wetenschappelijke en technische ontwikkelingen brachten grote veranderingen. Zo werd de huishouding vereenvoudigd door allerlei huishoudelijke apparatuur. Vooral de secularisatie droeg ertoe bij dat veel geboden en verboden op het gebied van de omgang tussen man en vrouw minder strikt werden en dat de sociale controle van kerk en geloofsgemeenschap, die door de industrialisatie al sterk verminderd was, nagenoeg ophield te bestaan. Dit betekende een verruiming van gedragsmogelijkheden en een grotere nadruk op zelfontplooiing en onafhankelijkheid dan voorheen. Vaak wordt ook het stijgende aandeel van (gehuwde) vrouwen aan de

betaalde arbeid als een belangrijke oorzaak van de Tweede feministische golf aangeduid.

De gespannen arbeidsmarkt deed in de jaren zestig namelijk een dringend beroep op getrouwde vrouwen. Bedrijven boden zelfs voorzieningen voor kinderopvang en part-time werk werd mogelijk gemaakt. Daardoor steeg het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen van 7% in 1960 naar 17% in 1971. Anderen (bijvoorbeeld de Britse sociologe Olive Banks, die onderzoek heeft gedaan naar het feminisme als sociale beweging) wijzen er echter op dat feministische ideeën net zo goed een antwoord kunnen zijn op het buitensluiten van vrouwen uit de betaalde arbeid als op het in groten getale toetreden. Zij zien een mogelijke verklaring voor het ontstaan van de Tweede feministische golf in de tegenstrijdige eisen waarmee vrouwen werden geconfronteerd. Dit leidde bij veel vrouwen die zich toch al buitengesloten voelden tot een nog sterker gevoel van onvrede en achterstelling. Aan de ene kant veroorzaakte de opbouw van de welvaartsstaat een stijging in de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen en in de acceptatie daarvan. Aan de andere kant werd sedert de Tweede Wereldoorlog het belang van de huisvrouw en vooral het moederschap in versterkte mate beklemtoond. Met name in de hechtingstheorie van Bowlby werd het belang van de voortdurende aanwezigheid van de moeder voor het jonge kind benadrukt. De onvrede onder huisvrouwen en moeders kwam in de loop van de jaren zestig onder meer tot uiting in het zogenaamde huisvrouwensyndroom, een geheel van psychosomatische en emotionele klachten. Ook het groeiend aantal hoger opgeleide vrouwen wordt nogal eens in verband gebracht met het ontstaan van de Tweede feministische golf. Deze vrouwen werden zich het scherpst bewust van de ongelijkheid tussen de seksen, die in schrille tegenstelling stond met de ideeën uit de jaren zestig over recht op ontplooiing en gelijke kansen voor iedereen.

Tenslotte moet ook de invloed van de seksuele revolutie, die onder andere een gevolg was van de secularisatie, worden genoemd, die normen en waarden deed schuiven en de onafhankelijkheid van het individu op seksueel terrein bevorderde. Het gebruik van voorbehoedmiddelen raakte in brede kring geworteld. De veranderingen in de jaren zestig waren dermate ingrijpend dat wel is gesproken van een morele revolutie. Vond in 1965 nog ruim 41% van de bevolking dat een meisje maagd moest blijven tot haar huwelijk, in 1970 was dit percentage gedaald tot ruim 17. De voortdurende daling van het kindertal en van de huwelijksleeftijd droegen ertoe bij dat de tijd die aan opvoeding besteed hoefde te worden, sterk verminderde en dat vrouwen steeds eerder 'uit de kleine kinderen waren'. Een nieuw verschijnsel dat in deze periode opkwam, was de vrijwillig kinderloos-

heid. Ook het aantal buitenechtelijke relaties en het aantal echtscheidingen namen sterk toe. Het normatieve karakter van huwelijk en gezin werd steeds meer aangevochten. Door dit alles zijn moederschap en huwelijk voor veel vrouwen minder levensvullend en bestaansbepalend geworden. Voor de ontwikkeling van gevoelens van eigenwaarde werden andere bezigheden nodig geacht dan de taken die de positie van echtgenote en moeder met zich meebrengt. Vrouwen gingen het beginsel van het recht op zelfbeschikking, dat van alle kanten werd bepleit, op zichzelf betrekken. De vraag om een zelfstandig zelfbeschikkingsrecht voor vrouwen inzake abortus is hier een duidelijk voorbeeld van.

De constatering dat de vrouw een tweederangsburger is en dat zij zich van deze positie bewust moet worden, werd in 1967 voor het eerst verwoord door Joke Smit in een artikel in *De Gids*, getiteld 'Het onbehagen van de vrouw'. In dit artikel, waarin Joke Smit haar eigen ervaringen als vrouw en als werkende moeder met jonge kinderen verwerkte, bepleitte zij het belang van arbeid buitenshuis en van bewustwording door vrouwen van hun rechten en plichten. "Wie getaxeerd wordt op eigen merites in plaats van op de positie van een echtgenoot hoeft zich geen aanhangsel meer te voelen. (...) Als vrouwen het zover brengen dat zij in de eerste plaats een mens zijn en pas in de tweede plaats een vrouw, zou dat positieve gevolgen kunnen hebben voor de relatie tussen moeders en hun kinderen." Met dit artikel, dat eindigde met de woorden: "Zou het niet goed zijn als moeders hun kinderen meer te bieden hadden dan enkel zorgzaamheid?", gaf Joke Smit de stoot tot het ontstaan van de Tweede feministische golf in Nederland. De onmogelijkheid om moederschap en werk buitenshuis te combineren was voor haar aanleiding om samen met Hedy d'Ancona de actiegroep Man-Vrouw-Maatschappij op te richten.

Organisaties

Man-Vrouw-Maatschappij (MVM) was de eerste organisatie in Nederland van de Tweede feministische golf. Het lange-termijn-doel van MVM was het slechten van de scheidsmuren tussen mannen- en vrouwenrollen door deze verwisselbaar te maken. Deze verwisselbaarheid diende onder meer tot uitdrukking te komen in de opvoeding, het onderwijs en de materiële organisatie van het bestaan. Man en vrouw moesten volgens MVM zich gelijkwaardig en in volle vrijheid kunnen ontwikkelen tot zelfredzame mensen en niet een door hun sekse bepaald gedragspatroon opgelegd krijgen. Op korte termijn wilde MVM discriminerende praktijken signaleren en morele en materiële steun bieden aan buitenshuis werkende gehuwde vrouwen of vrouwen die wilden werken. Over het algemeen

hield de organisatie zich vooral met de intellectuele kant van het feminisme bezig. Ze werkte hard aan analyse en theorievorming en stopte veel tijd in studie, onderlinge ondersteuning en voorlichting aan een breed publiek. MVM bestond voor een groot deel uit vrouwen met een betere opleiding. De kloof tussen hun beroepsmogelijkheden en het huisvrouwenbestaan thuis was voor hen aanleiding om zich met de positie van de vrouw bezig te houden. Seksegelijkheid, mentaliteitsverandering, roldoorbreking en zelfontplooiing waren de sleutelwoorden van MVM. Ze richtte zich als actiegroep vooral tot de overheid met eisen als gelijk loon voor gelijke arbeid, gelijke kansen in het onderwijs en kinderopvang.

MVM stond ook open voor mannen, omdat emancipatie als belang van beide seksen werd gezien. Zowel mannen als vrouwen moesten zich emanciperen door zich los te maken van vanzelfsprekende rolpatronen. Dolle Mina werd eind 1969 opgericht. Ze kwam voort uit de Socialistische Jeugd en de linkse studentenbeweging. Dolle Mina had een socialistische en marxistische maatschappijvisie: de tegenstelling tussen man en vrouw was voor de beweging een onderdeel van de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal. Volgens Dolle Mina was niet de westerse cultuur debet aan de verschillende rollen van mannen en vrouwen, maar de economische produktiewijze. Omdat de achtergestelde positie van vrouwen zo'n essentieel onderdeel van het kapitalisme was, zou een verbetering van de positie van vrouwen alleen gerealiseerd kunnen worden via klassenstrijd en het socialisme, aldus de in 1970 gepubliceerde Dolle Mina brochure *Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd*.

Dolle Mina werd de bakermat van het marxisme dat de feministische theorievorming via de feministisch-socialistische beweging in de jaren zeventig in belangrijke mate zou bepalen. De groep werd vooral bekend door haar spectaculaire acties waarmee ze uitgebreid de media haalde, bijvoorbeeld door roze linten om urinoirs te binden ter ondersteuning van de eis op 'openbaar plasrecht'. Dolle Mina's floten mannen na, verstoorden miss-verkiezingen en spraken pasgetrouwde bruiden aan met de vraag: 'Wie haalt het haardotje uit de gootsteen?' Ze pleitten ook voor gelijke seksuele vrijheid voor mannen en vrouwen en voor legalisering van abortus ('Baas in eigen buik'). Dolle Mina werd binnen korte tijd een nationaal begrip, hetgeen mooi geïllustreerd wordt door een advertentie in een krant uit 1970: 'Badjufvrouw gevraagd. Dolle Mina's komen niet in aanmerking.' Dolle Mina kende geen lidmaatschap, maar door het hele land ontstonden afdelingen en werkgroepen. In eerste instantie stond ze ook open voor mannen. Maar toen steeds meer Mina's zich ergerden aan de dominantie van mannen, verdwenen de mannen.

Hoewel de ideologische uitgangspunten en de strategieën van MVM en Dolle Mina zeer verschillend waren, lagen doelstellingen van beide in de praktijk niet zo ver uit elkaar. Beide actiegroepen richtten zich vooral op het realiseren van eisen in de sfeer van de arbeid, wetgeving en voorzieningen om de combinatie van moederschap en betaalde arbeid mogelijk te maken, met name kinderopvang. Beide groepen waren ook typerend voor de eerste fase in het na-oorlogse feminisme, die gericht was op de integratie in de mannenwereld, het inhalen van achterstanden en verkleining van de maatschappelijke sekseverschillen. Vrouwen moesten in dezelfde mate als mannen toegang krijgen tot een in linkse richting veranderde samenleving. Dolle Mina is in 1977 uiteengevallen door ideologische meningsverschillen. Zo hadden de regionale afdelingen niet zo veel op met de Amsterdamse ludieke methoden.

Begin jaren zeventig gingen veel vrouwen, die afknapt op de politieke discussies, zich organiseren in praatgroepen of bewustmakingsgroepen, waar persoonlijke ervaringen centraal stonden en waar geen plaats was voor mannen. Dit wordt wel het kenmerk genoemd van de tweede fase in het feminisme. Steeds meer vrouwen waren van mening dat het bij emancipatie niet om het inhalen van achterstanden ging, maar om het beëindigen van de onderdrukking van vrouwen door de mannenheerschappij. Het feministisch antwoord was separatisme. Dit stoelt op het principe dat onderdrukte groepen zich het beste kunnen organiseren op basis van hun eigen specifieke onderdrukking. Ook in MVM kende men al vanaf 1971 de discussies rond de mannelijke onderdrukker. De radicale feministen binnen MVM keerden zich tegen het uitgangspunt van seksegelijkheid. Voor hen was het sekseverschil juist van het grootste belang. De 'gelijkheidsfeministen' en de 'vrouwelijke waardenfeministen' kwamen steeds meer tegenover elkaar te staan. Sommigen keerden zich ook tegen de samenwerking met mannen, die toch strikt genomen 'onze vijanden zijn'. Als gevolg hiervan verdwenen er veel mannen uit deze organisatie, die overigens nooit haar basisprincipe van samenwerking met mannen heeft laten varen.

Stromingen

De vrouwenbeweging raakte in de jaren zeventig steeds meer verdeeld in groepen die alle op hun eigen manier met de behartiging van uiteenlopende vrouwenbelangen bezig waren. Naast Dolle Mina en MVM ontstonden nieuwe groepen die zich autonoom noemden. Hiermee werd bedoeld dat men wilde werken zonder mannen, zonder een hiërarchische structuur en zonder binding aan een politieke partij of vakbond. Een belangrijke discussie in de vrouwenbeweging ging

over de vraag: moeten we eerst de maatschappelijke structuren veranderen of moeten we eerst onszelf veranderen? Richten we onze aandacht vooral op machtsvorming of op mentaliteitsverandering? De meeste vrouwen die tot de feministisch-socialistische stroming behoorden, vonden het eerste en probeerden individueel ook actief te worden in de vakbeweging en in politieke partijen. De vrouwen die tot het radicaal-feminisme behoorden, vonden al dat geploeter in de mannenwereld maar verlies van energie en streefden naar vrouwelijke vrijplaatsen. Binnen de autonome vrouwenbeweging waren het feministisch-socialisme en het radicaal-feminisme de belangrijkste stromingen.

De radicaal-feministische stroming

In Nederland ontstonden de eerste radicaal-feministische groepen begin jaren zeventig uit een aantal praatgroepen die waren geconcentreerd rond het Amsterdamse vrouwenhuis. Deze praatgroepen waren opgezet naar het voorbeeld van de Amerikaanse 'consciousness raising groups'. Groepjes van zo'n acht tot tien vrouwen kwamen regelmatig bij elkaar om te praten over hun ervaringen als meisje, als echtgenote, als vriendin, enz. In deze praatgroepen, waar vrouwen gezamenlijk hun onderdrukking bespraken en analyseerden, was geen plaats voor mannen. Vrouwen waren door hun jarenlange onderdrukking hun zelfvertrouwen en identiteit kwijtgeraakt en zouden hun ware gevoelens en gedachten slechts kunnen terugvinden als ze daarbij niet gestoord werden door mannen, zo luidde de redenering. In de praatgroepen werden vrouwen zich ervan bewust dat hun eigen ervaringen en problemen niet los stonden van die van anderen. Het leidde tot de gevleugelde uitspraak: 'het persoonlijke is politiek', waarmee door feministen werd bedoeld dat persoonlijke onderdrukkingservaringen gemeenschappelijk met andere vrouwen werden gedeeld en hun oorsprong vonden in maatschappelijke opvattingen en structuren.

Het radicaal-feminisme gaat uit van de sociale en economische overheersing van vrouwen door mannen. De tegenstelling tussen man en vrouw wordt als de meest essentiële gezien: de onderdrukking van de vrouw door de man zou de basis van allerlei andere vormen van onderdrukking zijn. Grote nadruk wordt gelegd op het patriarchaat als belangrijkste systeem van vrouwenonderdrukking. Vrouwenonderdrukking, een internationaal verschijnsel, zou alleen ongedaan gemaakt kunnen worden door een opstand van vrouwen.

De radicaal-feministische stroming heeft nooit een vaste organisatiestructuur gehad. Naast acties hield de beweging zich vooral bezig met het ontwikkelen van een tegencultuur. De vorming van een eigen

vrouwencultuur werd gezien als de enige manier om los te komen van het patriarchaat. Het 'gelijkheidsfeminisme' had over het algemeen een nogal negatieve visie verwoord op de traditionele vrouwelijke identiteit; de mannenstatus en 'mannelijke' normen werden hoger gewaardeerd. Dit vroeg om een reactie. Deze kwam er ook in de vorm van de herwaardering van vrouwelijke waarden, die onder invloed van de herbezinning in de praatgroepen plaatsvond. Vooral vanaf halverwege de jaren zeventig werd deze herwaardering een duidelijke trend. Bij sommigen ging deze herwaardering zelfs over in een geloof in de superioriteit der vrouwelijke waarden. Er ontstond een nieuwe vrouwelijkheidsnorm en een anti-machthouding. Ook de feministische theologie, die vanuit Amerika naar ons land overwaarde, is op dit radicaal-feminisme gebaseerd. Met name vanaf 1974 breidde de feministische tegencultuur zich snel uit. Er kwam een netwerk van vrouwenhuizen, vrouwencafés, vrouweuitgeverijen en -boekhandels en feministische vormen van hulpverlening en van opbouw- en welzijnswerk. Centraal uitgangspunt bij de werkwijze van het radicaal-feminisme was dat alle arbeid gelijk verdeeld en gewaardeerd moest worden: de vloer vegen was even belangrijk als een boek schrijven. In eerste instantie was het radicaal-feminisme vooral gericht op wat later 'lijfpolitiek' zou heten. Vooral het seksuele geweld tegen vrouwen werd beschouwd als fundamentele component van het feit dat mannen als groep macht uitoefenen over vrouwen als groep. Het radicaal-feminisme heeft daarnaast aandacht besteed aan het moederschap en het gezin als onderdrukkende instituties voor vrouwen. Tevens heeft men zich altijd sterk afgezet tegen subsidiëring van feministische activiteiten: de vrouwenbeweging zou op die manier worden ingekapseld. Bovendien zou het de verschillen tussen vrouwen onnodig vergroten. Sommige radicaal-feministen voegden hieraan toe de strijd tegen heteroseksualiteit en voor een lesbische levensstijl. Feministe zijn en een verhouding met een man hebben, ging in deze gedachtengang niet samen. 'Je gaat toch niet met je onderdrukker naar bed', werd er gezegd. Vanaf begin jaren tachtig is de nadruk in het radicaal-feminisme meer komen te liggen op economische aspecten en andere vormen van onderdrukking, zoals racisme.

Vanuit de radicaal-feministische beweging werd in 1974 de eerste feministische uitgeverij De Bonte Was opgericht, die onder andere *De geschiedenis van de vrouwentoekomst* van Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot publiceerde. Andere initiatieven van het radicaal-feminisme waren de *Vrouwenkrant*, Blijf van m'n Lijfhuizen, en actiegroepen als Vrouwen tegen seksueel geweld en de Vrouwenvakbond.

De feministisch-socialistische stroming

De feministisch-socialistische stroming kwam vanaf ongeveer 1973 op en heeft tot eind jaren zeventig in belangrijke mate het gezicht van de autonome vrouwenbeweging gevormd. De stroming is ontstaan uit de vrouwenpraatgroepen waarin veel ex-Dolle Mina's actief waren. Op een landelijk congres van praatgroepen in 1972 werd het initiatief genomen om te starten met studie en analyse van de maatschappelijke positie van vrouwen. Er werden studiedagen opgezet voor vrouwen met ervaringen in praatgroepen en naar aanleiding daarvan begonnen vrouwen op plaatselijk niveau met het opzetten van feministisch-socialistische groepen, al snel kortweg fem-soc-groepen genoemd. Deze groepen functioneerden zelfstandig, maar hadden hun socialistische oriëntatie en behoefte aan studie gemeen. In 1975 werd het Fem-soc Platform opgericht, een organisatie die de activiteiten van de regionale afdelingen, honderden praatgroepen en linkse vrouwenclubs coördineerde, maar vanwege onenigheid over de organisatiestructuur werd het Platform in 1979 opgeheven. De fem-soc-visie bleef echter levend. Na opheffing van het Platform is door een aantal fem-soc-vrouwen vormgegeven aan een breder discussieplatform door het socialistisch-feministisch tijdschrift *Katijf* op te richten. Andere vrouwen die voorstandster waren van een duidelijke organisatiestructuur om tot een buitenparlementaire tegenmacht van de bestaande politieke partijen te komen, richtten in 1982 de Links-Feministische Organisatie (LFO) op, maar deze is nooit tot een echte organisatie uitgegroeid. Hoewel de meeste fem-soc-vrouwen een autonome vrouwenbeweging bepleitten, sloten ze samenwerking met anderen op concrete punten niet uit. Vooral in de aanvangsjaren wilde fem-soc de bewustwording in de praatgroepen gebruiken als basis voor machtsvorming in mannenorganisaties.

Het feministisch-socialisme verbond inzichten van het radicaal-feminisme met het marxisme en legde alle nadruk op de economische onafhankelijkheid van de vrouw. Terwijl de radicaal-feministen de nadruk legden op het patriërchaat, wezen de feministisch-socialistische vrouwen op het belang van de sociaal-economische structuren in de onderdrukking van de vrouw. Uitgangspunt was dat de bevrijding van de vrouw binnen een kapitalistische maatschappij niet mogelijk is. Er werd geprobeerd een verbinding te leggen tussen vrouwenonderdrukking en andere vormen van onderdrukking in een kapitalistische maatschappij. De centrale leus was: 'Geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme'. Het socialisme werd gezien als een noodzakelijke maar niet voldoende voorwaarde voor de bevrijding van de vrouw. Hoewel de fem-soc-beweging aansloot bij het marxisme, werd daar ook fundamentele kritiek op geformuleerd.

Dat betrof vooral de eenzijdige aandacht voor de loonafhankelijke arbeid in het marxisme. Fem-soc-vrouwen wezen er op dat huishoudelijke arbeid een wezenlijke bijdrage levert aan de produktie, maar onder kapitalistische verhoudingen bijdraagt aan de onderdrukte positie van vrouwen. De zogenaamde reproductie van de arbeidskracht -de verzorging van loonafhankelijken, de opvoeding van kinderen- wordt door vrouwen verricht. Fem-soc-vrouwen probeerden de huishoudelijke arbeid in het marxisme te integreren, maar zagen betaalde arbeid niettemin als het middel bij uitstek voor de zelfverwerkelijking van de vrouw. Omdat huwelijk en gezin de produktieve arbeid van de vrouw onmogelijk maken en daarmee de economische afhankelijkheid van de vrouw bestendigen, dienden de structuren van huwelijk en gezin volgens veel fem-soc-vrouwen te worden opgeheven. Juist in huwelijk en gezin zou zich de ongelijke machtsverhouding tussen man en vrouw weerspiegelen. Arbeidstijdverkortung en collectieve voorzieningen als kinderopvang moeten het buitenshuis werken van vrouwen mogelijk maken.

Vanuit de feministisch-socialistische beweging ontstond in 1977 de feministische uitgeverij Sara, die onder meer de tijdschriften *Serpentine* (1979-1983) en *Katijf* (1980-1989) uitgaf en de *Socialisties-Feministiese Teksten*, een jaarlijks verschijnende bundel.

Pragmatischer

In de praktijk waren bovengenoemde stromingen lang niet altijd zo duidelijk van elkaar te onderscheiden en liepen ze vaak door elkaar heen. Er bestonden vele dwarsverbanden en ook werd er soms samengewerkt. Bovendien hebben de beide stromingen hun eigen ontwikkeling doorgemaakt en zijn ze in de loop van de tijd veranderd. De term onderdrukking heeft bij velen plaats gemaakt voor machtsongelijkheid. In het algemeen kunnen we stellen dat de interne tegenstelling van de jaren zeventig aan scherpte verloren hebben. De beweging werd in de jaren tachtig pragmatischer. Ook radicaal-feministen houden zich tegenwoordig bezig met kwesties als economische zelfstandigheid, individualisering en herverdeling van arbeid. Met name de praatgroepen zijn voor beide stromingen van belang geweest. De leus: 'Het persoonlijke is politiek', kreeg daar bij hen vorm in de ontdekking dat wat doorgaans als persoonlijk of privé wordt betiteld, politiek bepaald is. In de jaren tachtig is binnen het feminisme, zelfs binnen de fem-soc-beweging onder invloed van het Franse differentie- of verschildenken (Kristeva, Irigaray) en Amerikaanse theorieën (Rich, Friday, Chodorow) ook meer waardering gekomen voor het moederschap. Er kwam weer aandacht voor de vreugdevolle en emotioneel-bevredigende aspecten van de moeder-kindrelatie.

Belangrijke inspiratiebron voor deze 'lijfpolitiek' was het boek *Uit vrouwen geboren* van Adrienne Rich, die het moederschap ziet als basis van macht, erotiek en seksualiteit van vrouwen, waarbij ze verwijst naar oergodinnen en de vrouwelijke verbondenheid met de aarde.

Vanaf het begin van de jaren zeventig waren ook verschillende lesbisch-feministische groeperingen actief zoals Parse September en Purperen Mien, die zich later verenigden in het Lesbisch Netwerk. Zij vormden niet zozeer een stroming -lesbische feministen waren ook actief in de eerder genoemde stromingen- maar zij bekritiseerden de 'normen van het heteroseksisme'. Vooral binnen de lesbische beweging is overigens ook een groep actief die de androgyne maatschappij tot doel heeft, waarin het beste van man en vrouw samengaat, de synthese van mannelijke en vrouwelijke eigenschappen.

Diversificatie

Terwijl de beginperiode van de Eerste feministische golf gekenmerkt werd door gezamenlijk optreden en solidariteit en de verschillende feministische stromingen ondanks hun verschillende doelen en strategieën vooral naar overeenkomsten zochten, is de diversiteit binnen de beweging sinds het einde van de jaren zeventig enorm toegenomen en is er zelfs sprake van versplintering en uitwaaiing. De vele subdoelen werden duidelijker, de verschillen in belangen tussen diverse groepen traden meer naar voren, de meningsverschillen over de vraag hoe het grote doel te bereiken, leidden tot interne verdeeldheid. Niet alleen bleek dat er grote verschillen waren onder vrouwen. Er ontstonden ook in toenemende mate groepen, groepjes, actiecomités en one-issue-organisaties die zich gingen inzetten voor bepaalde deelbelangen: onder andere Vrouwen tegen verkrachting, Vrouwen tegen Seksueel geweld, Vrouwen bellen vrouwen, Landelijk Platform Kinderopvang, Vrouwen in de Overgang (VIDO), Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving (VOS), Feministische Oefengroepen Radicale Therapie (FORT), Landelijk Steunpunt Vrouw en Werk, en het Vrouwen-netwerk, dat vrouwen in leidinggevende functies een informeel circuit wil bieden, waarin zij elkaar steun voor hun carrière kunnen geven. Al met al is de vrouwenbeweging verbreed, maar heeft ze ook een sterk verbrokkeld karakter gekregen, zowel in doelen als in organisatievormen. Voor een vereniging als MVM die zich altijd heeft beziggehouden met het totale emancipatiebeleid, was geen plaats meer. In oktober 1988 werd MVM zelfs opgeheven, omdat het model van de actiegroep niet meer werkbaar bleek en tal van leden hadden opgezegd. Wel werden op concrete punten soms coalities tussen vrouwengroepen

gesloten zoals het Breed Platform Vrouwen voor Economische Zelfstandigheid, een samenwerkingsverband en overlegorgaan van veertig grote en kleine vrouwenorganisaties. Dit Platform, dat in 1982 werd opgericht, stelt zich ten doel door gezamenlijke activiteiten en gezamenlijke stellingname de politieke en maatschappelijke organisaties te overtuigen van de noodzaak van economische zelfstandigheid van vrouwen.

Het ontbreken van gemeenschappelijke strijdpunten en van een dominante stroming binnen de huidige vrouwenbeweging heeft ertoe geleid dat regelmatig de vraag wordt gesteld: bestaat het feminisme nog? Weliswaar is er een toenemende verbreding van het feminisme, maar ook een vervaging van feministische doelen en actievormen. Het elan uit de jaren zeventig lijkt verdwenen. Het lijkt erop dat de feministische beweging minder radicaal is geworden. Grote acties worden niet meer gehouden en de standpunten lijken minder extreem. Het spectaculaire karakter van weleer is afgezwakt. Emma Brunt: "Er wordt niet meer gedemonstreerd, de praatgroepjes zijn uiteengevallen, omdat langzamerhand alles wel gezegd was, en de ruzies over de juiste ideologische lijn, die in de beginfase zo hartstochtelijk werden uitgevochten, hebben plaats gemaakt voor een sfeer van verzoening, redelijkheid en nieuw realisme."¹ Vooral door de veelheid van groepen en initiatieven wordt de beweging ongrijpbaar en minder zichtbaar. Een breed gedragen conceptie over hoe de maatschappij veranderd moet worden ontbreekt. Marijke Prins: "Het lijkt erop dat er een tendens ontstaat in de vrouwenbeweging dat ieder voor zich (individuele vrouwen en groepen vrouwen) bezig is met het verwerkelijken van eigen doelstellingen en belangen. Wat de vrouwenbeweging voorheen tot een 'beweging' maakte, een gemeenschappelijke behoefte aan emancipatie en het inzicht een gezamenlijk doel te dienen, is aan het veranderen."²

Toch kunnen we niet stellen dat de aandacht voor emancipatie wegebt. Door de veelheid van initiatieven is de samenhang van de vrouwenbeweging weliswaar niet sterk, maar er is hierdoor wel een breder draagvlak ontstaan. De feministische beweging was in de beginperiode actiever, maar had vanwege haar radicale wensen slechts een kleine aanhang. Dat is nu veranderd. Bovendien is in de afgelopen twintig jaar bereikt dat er tal van institutionele voorzieningen zijn gerealiseerd zoals vrouwenemancipatiebureaus, emancipatiewerksters, landelijke steunpunten, netwerken en platforms voor vrouwen. Er is sprake van een toenemende institutionalisering van de vrouwenbeweging en van integratie in tal van maatschappelijke en bestuurlijke organisaties. Ook de invloed op het overheidsbeleid is toegenomen. Zo werd economische

zelfstandigheid in de jaren tachtig de centrale doelstelling van het overheidsbeleid. Verder werden op universiteiten vrouwenstudies opgezet, en binnen politieke partijen en vakbonden kwamen vrouwengroepen die probeerden de positie van vrouwen te verbeteren langs parlementaire weg. Zelfs traditionele vrouwenorganisaties als de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen ontwikkelden een emancipatiebeleid. En onlangs hebben twintig protestants-christelijke en rooms-katholieke vrouwenorganisaties besloten om meer samen naar buiten te treden. De bedoeling is een convent van christelijke vrouwenorganisaties op te richten, dat invloed wil uitoefenen op de beleidsmakers van de samenleving, ook op het gebied van emancipatie.

Slot

De spanning tussen gelijkheid van mannen en vrouwen enerzijds en vrouwelijkheid anderzijds, tussen gelijkheid en verschil, vormt een centraal vraagstuk in het tweede-golf-feminisme. In de jaren zeventig wisten feministen zich ondanks hun onderlinge controversen verenigd door een gemeenschappelijke woede over de vrouwenonderdrukking. De jaren tachtig staan in het teken van de onderlinge verschillen, waarbij de gemeenschappelijkheid steeds meer een vraag dan een uitgangspunt vormt. Een van de belangrijkste woordvoersters van de tweede emancipatiegolf, Anja Meulenbelt, heeft in 1988 in een door het feministisch maandblad *Opzij* georganiseerde Joke Smit-lezing zelfs scherpe kritiek geleverd op het geforceerde gelijkheidsstreven. Het is volgens haar "niet voorbehouden aan de ene groep vrouwen om voor de andere groep vrouwen vast te stellen wat hun prioriteiten zijn, hoe hun emancipatie er uit zou moeten zien". We moeten volgens haar meer oog hebben voor het feit dat de weg naar zelfstandigheid en zelfbeschikking voor veel vrouwen heel verschillend kan zijn. "Waar we de gelijkheid tussen vrouwen proberen af te dwingen, belemmeren we de ander in haar vrijheid. Elke poging om een eenheid te forceren sluit per definitie vrouwen uit en daarmee verspelen we ons belangrijkste ideaal: dat de vrouwenbeweging er in principe is voor alle vrouwen", aldus Anja Meulenbelt, die meer pleit voor een pluriforme en veelkleurige dan voor een eensgezinde vrouwenbeweging. In een interview met het *Reformatorisch Dagblad* (19 maart, 2 en 16 april 1982) had mevrouw dr. mr. F.T. Diemer-Lindeboom al eerder, maar vanuit andere motieven, soortgelijke kritiek laten horen: "Een sterke sturing in de richting van een eenheidsrol zal ongetwijfeld tot allerlei frustraties leiden. Kan zelfs werken als een nieuwe vorm van onderdrukking, die binnengehaald wordt onder het vaandel van juist afwijzing van elke vorm daarvan. De verrijking van de eigenheid van zowel de man als de vrouw dreigt

zo teloor te gaan." Met dit laatste bedoelde dr. Diemer niet het verschil denken te bepleiten, maar een wederzijds oog hebben als man en vrouw voor elkaars behoeften, een respecteren van elkaars eigenheid. In hetzelfde interview merkt ze op dat de emancipatiebeweging ten dele een -zij het veel te ver doorgeschoten- reactie is op een bepaalde scheefgroei in de verhouding van de gezinsverantwoordelijkheden van man en vrouw, in die zin dat de vrouw vaak werd ingekapseld binnen huwelijk en gezin en de taken van man en vrouw te veel gescheiden waren. Beperking van de taak van de vrouw tot echtgenote en moeder heeft vaak aanleiding gegeven tot het onvoldoende ontwikkelen van andere gaven en het laten liggen van maatschappelijke taken. De beperking van de taak van de man tot zijn arbeid heeft vaak geleid tot een verwaarlozing van zijn plichten en taken als vader en echtgenoot. Maar de in Genesis 1 gegeven opdracht geeft God aan man en vrouw samen. Het is een opdracht waar ze samen verantwoordelijk voor zijn. Samen moeten man en vrouw hun gaven dienstbaar maken in huwelijk, gezin, kerk en maatschappij. Dr. Diemer verdedigt terecht de stelling dat wanneer de christenheid de vrouw die plaats had gegeven, die haar bijbels en dan vooral Nieuwtestamentisch toekomt, er nooit enige sprake behoefde te zijn geweest van emancipatiebewegingen. Wel moeten we stellen dat de huidige emancipatie- en feministische stromingen zijn doorgeslagen en een verandering van waarden nastreven, waarbij we grote vraagtekens kunnen plaatsen. Duidelijk is dat er een verzet is tegen de door God gegeven scheppingsordering met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en gezin. Zowel de gelijkheidsideologie als de individualiseringsideologie, waarin begrippen als zelfbeschikking, zelfverwerkelijking en onafhankelijkheid centraal staan, zijn in strijd met wat de Bijbel ons leert. Man en vrouw zijn volgens de Bijbel immers mensen die elkaars hulp nodig hebben en binnen het huwelijk een twee-eenheid vormen. Ze zijn wederzijds van elkaar afhankelijk en samen verantwoordelijk.

Literatuur:

- H. d'Ancona (red.), *Vrouwenlexicon, Tweehonderd jaar emancipatie van A tot Z*, (Utrecht, 1989).
- A. van Baalen en M. E., *De geschiedenis van de vrouwen toekomst*, (Amsterdam, 1980).
- E. Blok, *Loonarbeid voor vrouwen 1954-1955*, (Nijmegen, 1978).
- C. Brinkgeve en M. Korzec, 'Margriet weet raad', in: *Gevoel, gedrag, moraal in Nederland, 1938-1978*, (Utrecht/Antwerpen, 1978).
- E. Brunt, 'Haalt de vrouwenbeweging het jaar 2001?' In: *Is het werk gedaan? De vrouwenbeweging in 2001*,

p. 63-68. (bundel Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding), (Utrecht, 1988).

A. Meulenbelt, *Feminisme en socialisme*, (Amsterdam, 1978).

A. Meulenbelt, 'Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurd?' In: *Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurd. De Joke Smit-lezingen*, (Amsterdam, 1989).

C. Oudijk, *Sociale Atlas van de vrouw*, (Sociaal en Cultureel Planbureau, (Den Haag, 1983).

T. van der Poel, 't Is maar een naamkaartje, De geschiedenis van de fem-soc beweging', *Marge*, april 1985, p.35-41.

M.C.J. Prins, *Emancipatie van vrouwen in beweging. Emancipatie als (be)stuuringsvraagstuk (1974-1989)*, (Groningen 1989).

A. Ribberink, 'Het onbehagen verklaard. Oorzaken van de tweede feministische golf'. In: *Intermediair*, nr. 22 (1986), p. 39-43.

A. Ribberink, 'De spanning tussen gelijkheid en verschil. Twintig jaar feminisme in Nederland', in *Socialisme en Democratie*, nr. 45 (1988),5, p. 145-155.

J. Smit, *Er is een land waar vrouwen willen wonen. Teksten 1967-1981*, (Amsterdam, 1984).

M. Verkerk, 'Tussen produktie en reproductie, Achtergronden van de socialistisch-feministische beweging', in: *Radix*, nr. 11 (1985), p. 69-103.

P. de Vries, 'Het persoonlijke is politiek en het ontstaan van de tweede golf in Nederland 1968-1973,' in: *Socialisties-Feministische Teksten 10*, p.15-35 (Baarn, 1987).

Gedwongen gelijk te zijn? Emancipatie en overheidsbeleid, Publikatie van de Groen van Prinsterer Stichting (Groningen, 1985).

Noten

1. In: *Is het werk gedaan? De vrouwenbeweging in 2001*, p. 63.
2. *Emancipatie van vrouwen in beweging*, p. 31.

Portret

Gesina van der Molen (1892-1978), pleitbezorgster voor de vrede

I. van der Coelen

"De zaak van de vredesbeweging vond over het algemeen in onze kringen niet die aandacht, waarop zij om haar groote beteekenis en diepen ernst recht heeft. Wel heeft een enkele uit onze kring medegearbeid aan de bevordering van het vredeswerk, doch algemeen gesproken was de belangstelling bij ons toch uiterst gering en niet minder bij de vrouwen dan bij de mannen," schreef Gesina van der Molen in 1924.¹ Zijzelf was ervan overtuigd dat een samenleving opgebouwd moest worden die gebaseerd was op vrede en gerechtigheid. Dit idee droeg ze gedurende haar hele leven uit in woord en daad.

Gesina Hermina Johanna van der Molen werd op 20 januari in 1892 in Baflo (Groningen) geboren. Ze groeide op in een gereformeerd milieu en leerde voor onderwijzeres, één van de weinige beroepsmogelijkheden voor vrouwen in die tijd. Ze voelde er echter

Bij het afscheid van Mw.V.d.Molen (Vlnr. P.J.Verdam, H.Smitskamp, Gesina van der Molen en H.Dooyeweerd)

weinig voor om les te gaan geven en besloot, onder invloed van de Eerste Wereldoorlog, om verpleegster te worden. Het ontstaan van een oorlog tussen christelijke volken had haar namelijk diep geschokt en ze wilde meehelpen om het oorlogsleed te verminderen. Het verpleegsterswerk was echter lichamelijk te zwaar voor haar en ze moest na een jaar met het werk stoppen. Onder invloed van professor Anne Anema, bij wie ze in 1918 in huis ging wonen, ging ze de journalistiek in. Anema was hoogleraar in onder meer Volkenrecht aan de Vrije Universiteit (VU) te Amsterdam. De families Van der Molen en Anema kenden elkaar via de Anti-Revolutionaire Partij. Hoewel het journalistieke werk Gesina van der Molen goed beviel, liet de problematiek rond oorlog en vrede haar niet los. Daarom besloot ze in 1924, op 32-

jarige leeftijd, rechten te gaan studeren aan de VU. In 1937 promoveerde ze als eerste vrouw aan de VU en in 1949 werd ze aan deze universiteit de eerste vrouwelijke hoogleraar, Volkenrecht.

Oorlog en vrede

Binnen en buiten haar studie hield Gesina van der Molen zich steeds bezig met de vragen over oorlog en vrede. Zij ging uit van de gedachte dat God de mensen naar zijn evenbeeld had geschapen. Daarom waren alle mensen gelijkwaardig en was er een band tussen de mensen. Het menselijk geslacht vormde een eenheid, een 'unitotalité', waartoe elk mens behoorde ongeacht sekse, huidskleur of cultuur. Vanuit de gedachte van de eenheid van de mensen wilde Van der Molen meewerken aan een wereld gebaseerd op vrede en recht. Tijdens haar studie specialiseerde zij zich in het volkenrecht. Zij ging ervan uit dat vrede slechts gebaseerd kon worden op recht. Ze was geen pacifiste in de strikte zin van het woord. Zij wees niet alle geweld af, omdat oorlog voeren in sommige gevallen dure plicht zou zijn. De overheid diende, als Gods dienaar, te zorgen voor het welzijn van haar burgers en dat kon ook oorlogsvoering betekenen. Recht en gerechtigheid waren namelijk waarden die boven vrede en gerechtigheid gingen. Om recht en gerechtigheid te waarborgen was de opbouw van een internationale organisatie nodig. In de Volkenbond, opgericht na de Eerste Wereldoorlog, zag zij een mogelijkheid daartoe. Ook anderen wilde ze van het belang van de Volkenbond overtuigen. Van der Molen geloofde namelijk dat de Volkenbond gesteund moest worden door een positieve publieke opinie. Als die steun ontbrak, konden staatslieden weinig tot stand brengen. Hoewel de waarde van de publieke opinie niet ontkend kan worden, kende Van der Molen mijns inziens een te grote macht toe aan de publieke opinie. Om de Volkenbond te ondersteunen werd Gesina van der Molen actief lid van de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede, die na de Eerste Wereldoorlog was opgericht. De vereniging zette zich in om de Volkenbond te propageren. Gesina gaf lezingen en nam deel aan de redactie van het blad van de vereniging *De Volkenbond*.

Het idee van vrede door recht maakte opgang tijdens het Interbellum. Door de massale vernietiging van mensenlevens tijdens de Eerste Wereldoorlog waren velen anders gaan denken over de oorlog. Ook in gereformeerde kring waren enkele mensen, zoals professor Anema, die nadachten over de oorlogsproblematiek. Anema was ook een voorstander van de Volkenbond en hing de theorie van de rechtvaardige oorlog aan. In die theorie werd een oorlog als rechtvaardig gezien, indien de reden van de oorlog en de wijze waarop deze gevoerd werd rechtvaardig

waren. In het algemeen was er echter weinig aandacht in gereformeerde kring voor het vredesvraagstuk. Toch zouden juist christenen moeten meewerken aan de vrede. Vrede was immers de door God gewilde toestand op aarde, aldus Van der Molen. Zijzelf droeg haar ideeën steeds weer uit, onder meer voor de Nederlandsche Christenvrouwenbond.

Vrouwen en vrede

Vrouwen hadden een speciale taak voor de vrede, volgens Gesina van der Molen. Zij waren immers behoedsters van het leven omdat ze kinderen baarden en opvoedden. In de opvoeding moesten vrouwen de kinderen liefde voor het recht meegeven. Kinderen moesten worden opgevoed in de geest van het internationalisme. "De moeders en opvoedsters onder ons hebben hier een schoone taak", schreef ze in de brochure *De vrouw en de vredesbeweging*.² Het beste kon de vrede volgens haar gewaarborgd worden door belangstelling op te wekken voor de Volkenbond. Vrouwen moesten daarom kennis van zaken hebben om een goede invloed op de publieke opinie te hebben. Gesina van der Molen zag in de Volkenbond dus een belangrijk instrument om de vrede te waarborgen. Toen de Volkenbond faalde in de jaren dertig (Japan verliet de Volkenbond in 1931, Duitsland in 1933, de Volkenbond kon geen afdoende sancties nemen tegen Italië dat in 1935 Abessinië binnenviel) leek een oorlog onvermijdelijk. Toch bleef Van der Molen zich inzetten voor de Volkenbond. Zij had geen andere mogelijkheid, want er bleef haar geen ander middel over.

Direct nadat de Duitsers Nederland waren binnengevallen in mei 1940 besloot Gesina van der Molen om zich tegen de bezetters te verzetten. In 1941 trad ze toe tot de redactie van het illegale *Vrij Nederland* en in 1943 richtte ze *Trouw* mee op. Zij schreef veel artikelen over een nieuwe volkerenorganisatie die na de oorlog opgericht moest worden. Eveneens was zij betrokken bij het zogenaamde kinderwerk, waarin verschillende organisaties Joodse kinderen hielpen onderduiken.

Na de oorlog ondersteunde ze de oprichting van de Verenigde Naties. De oorlog had haar echter doen beseffen dat volkenrecht alléén niet voldoende was om vrede te garanderen. De structurele ongelijkheid in de wereld zou moeten worden opgeheven om te komen tot een rechtvaardige samenleving. Ze streed daarom voor gelijke politieke rechten van alle mensen. In 1965 werd ze presidente van de toen net opgerichte afdeling van het Defence and Aid Fund, een organisatie die de apartheid in Zuid-Afrika bestreed door onder meer het geven van juridische hulp aan slachtoffers van de apartheidspolitiek. Bovendien zette Van der Molen zich in voor de ontwikkelingshulp. Ontwikke-

lingshulp was immers ook een eis der gerechtigheid omdat alle mensen voor elkaar verantwoordelijk waren vanwege de eenheid van het menselijke geslacht. Ze richtte daarom in 1963 de Stichting Adjutorium op die projecten financierde om de materiële nood in de wereld te helpen verminderen. Ook in de vredesbeweging bleef Gesina van de Molen actief na de oorlog. In 1949 werd ze presidente van de Nederlandse afdeling van de Internationale Christelijke Vredesbeweging die zich baseerde op het orthodoxe christendom en ervan uit ging dat alleen Christus een toestand van ware en duurzame vrede kon stichten op aarde. Ter afsluiting van haar universitaire loopbaan reisde Gesina van der Molen in 1961 naar het Verre en Midden Oosten. Ze onderzocht of er een internationale morele code was die voor alle staten en volken aanvaardbaar was. Indien er een gemeenschappelijke ethische grondslag voor het internationale recht was, zou een vreedzame internationale samenleving kunnen bestaan. Van der Molen concludeerde dat zo'n ethische basis voor het recht mogelijk was. Een aantal ethische normen moesten als richtlijnen dienen. De belangrijkste norm was de eenheid van de menselijke samenleving. Dit was tevens de belangrijkste leidraad in het leven van Gesina van de Molen. Die gedachte stimuleerde haar om steeds weer te strijden voor een samenleving gebaseerd op vrede en gerechtigheid.

Vragen en opdrachten:

1. Gesina van der Molen wordt in deze tekst getekend als 'pleitbezorgster voor de vrede'.

a) Was zij hierin representatief voor het gereformeerde milieu? Verklaar je antwoord.

b) Op welke manier dacht zij vóór de Tweede Wereldoorlog aan de vrede te kunnen bijdragen?

c) Leg duidelijk uit dat haar houding het gevolg was van een christelijke levensovertuiging.

d) Voor vrouwen zag Gesina een speciale rol weggelegd wat de vrede betreft. In de brochure *De vrouw en de vredesbeweging* schreef ze: "De moeders en opvoedsters onder ons hebben hier een schoone taak". Wat bedoelde ze daarmee?

2. In de Tweede Wereldoorlog heeft Gesina van der Molen als juriste een belangrijke bijdrage geleverd aan de discussie over de vraag of verzet geoorloofd was. In de gereformeerde wereld speelde namelijk de vraag of men op grond van Romeinen 13 de Duitsers nu wel of niet als wettige overheid moest gehoorzamen. Zij beriep zich op het Landoorlogreglement (LOR) en veroordeelde in haar brochure *Bezettingsrecht* de Duitse inval als een onrechtmatige daad waar- tegen men zich mocht verzetten.

a) Leg uit om welke twee redenen Gesina van der Molen de Duitse inval op grond van het LOR veroordeelde.

b) Hoe kun je haar opvatting over het recht van verzet tegen de Duitsers rijmen met Romeinen 13? 3. a) Direct na de Tweede Wereldoorlog stelde Van der Molen haar mening over het bewaren en bereiken van de wereldvrede bij. Op welke manier en waarom?

b) In 1967 zei ze in een interview: "Ik vond het veel aantrekkelijker om te doceren. Niet dat ik tegen de Verenigde Naties ben, maar ik vind het zeer ontmoedigend". Verklaar deze uitspraak.

4. "Ik zeg wel eens 12 ambachten en 13 ongelukken. (...) Nou in ieder geval heb ik het op allerlei manieren geprobeerd want ik wou zelfstandig zijn, dat was het punt waar het om ging. En ik wou m'n eigen persoonlijkheid ontwikkelen naar de gaven die God mij gegeven had."

a) In het bovenstaande citaat zegt Gesina van der Molen dat ze twee levensdoelen voor ogen had. Heeft ze die in haar leven bereikt? Verklaar je antwoord.

b) Heeft haar opmerking "12 ambachten en 13 ongelukken" te maken met haar vrouw-zijn, denk je? Verklaar je antwoord.

c) Als vrouw van de ARP schreef ze over emancipatie: "Deze emancipatie (van de vrouw) is echter voor mij nooit geweest een doel in zichzelf. Ook de positie van de vrouw wordt bepaald door de opdracht aan man en vrouw om de aarde te onderwerpen en heerschappij over haar te hebben."

Wat bedoelde ze met deze uitspraak?

Literatuur:

I. van der Coelen, 'Strijdster voor gerechtigheid. Prof. dr. G.H.J. van der Molen (1892-1978)', in: *Geleerde Vrouwen. Negende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, (Nijmegen, 1988), p. 191-194.

Idem, 'Gesina van der Molen (1892-1978)', in: *Tussen aanpassing en verzet, Vrouwen voor het voetlicht 1929-1969*, (Tipje van de Sluier deel 5), (Culemborg, 1989), p. 49-56.

G.H.J. van der Molen, *De vrouw en de vredesbeweging*, (Utrecht, 1924).

Idem, *Vrede als vrucht der gerechtigheid*, uitgave van de Anti-Revolutionaire Jongeren Studieclubs (Amsterdam, 1948).

Idem, *Christendom en internationale ordening*, (Uitgave van de Anti-Revolutionaire Partijstichting), (Den Haag, 1951).

Noten

1. G.H.J. van der Molen, *De vrouw en de vredesbeweging*, (Utrecht, 1924), p. 2.
2. Idem, p. 38.

Dolle Mina's en CSFR-studentes

Emancipatie in de gereformeerde gezindte P.G. Luteijn

"Dolle Mina's? Dwaze meiden, die rechten toekenden aan de mens die het mensdom niet toekomen."

"Dolle Mina's? Wij hielden ons daar totaal niet mee bezig. Het stond zover van ons af."

"Dolle Mina's? Ja, je wist ervan, maar het waren geluiden uit zo'n totaal andere wereld dan de onze, dat het gewoon aan je voorbij ging."

Aan het woord zijn drie vrouwen die in de tijd van de Dolle Mina's gestudeerd hebben en lid zijn geweest van CSFR (Civitas Studiosorum in Fundamento Reformato), een christelijke studentenvereniging, gegrond op de Schrift en de Drie Formulieren van Enigheid.

Als aanvulling op de informatie over de Tweede feministische golf in Nederland in dit nummer van *Transparant* wordt in deze bijdrage nagegaan hoe christenen eind jaren zestig begin jaren zeventig tegen emancipatie en de uitingsvormen daarvan aankeken. Om daar zicht op te krijgen heb ik studentes uit verschillende steden en studierichtingen uit die tijd geïnterviewd. Vrouwen, omdat emancipatie hen in de eerste plaats raakt. Studentes, omdat zij de neiging hebben over van alles en nog wat te praten en te discussieren. Uit verschillende steden en studierichtingen, om een zo gevarieerd mogelijk beeld te krijgen. De volgende voormalige studentes hebben aan dit interview meegewerkt:

-Drs. J.K. Dubbeldam uit Loosdrecht. Zij studeerde Nederlands aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam ('62-'68). Zij was lid van CSFR, maar ook van SSR (Societas Studiosorum Reformatorum) en van CGS (Christelijke Gereformeerde Studentenvereniging).

-Drs. A.B.F. Hoek-van Kooten uit Veenendaal. Zij studeerde als Alie van Kooten medicijnen in Leiden ('67-'74) en was lid van Panoplia, de Leidse afdeling van CSFR en heeft binnen CSFR verschillende bestuursfuncties vervuld, zowel op plaatselijk als op landelijk niveau.

-Drs. G. Dekker-van der Kuil uit Hendrik Ido Ambacht. Zij studeerde als Geertje van der Kuil pedagogiek in Utrecht ('70-'76). Zij was lid van SOLA, de Utrechtse afdeling van CSFR, en heeft daar in het bestuur gezeten.

Hanneke Dubbeldam: "Ik studeerde dus was al geëmancipeerd".

Mw. Dubbeldam

Waarom ben jij in Amsterdam aan de Gemeentelijke Universiteit (GU) gaan studeren en niet aan de meer christelijke Vrije Universiteit?

"Het was toen de enige mogelijkheid voor mij, want ik had eerst de kweekschool gedaan en daarna naast mijn werk MO-Nederlands. Toen ik verder wilde studeren kon ik alleen aan de GU terecht, waar ik in 1962 als derde-

jaars mocht beginnen."

Moet ik daaruit concluderen dat direct gaan studeren voor jou als meisje niet mocht?

"Wel nee, bij de Christelijke Gereformeerden is studeren voor meisjes nooit een probleem geweest, ook niet bij de meer behoudenden tot wie ik behoor. Mijn werk op school beviel me niet zo goed, de studie Nederlands des te beter. Van het een komt dan zo het ander. Trouwens, nu je me zo specifiek naar het studeren van meisjes vraagt, ik was het tweede meisje op CSFR in Amsterdam. Het meisje voor me studeerde al snel af, zodat ik een poosje zelfs het enige meisje op Amstelodamense was."

Hoewel je op wat oudere leeftijd weer dagstudente bent geworden, ben je erg actief in het studentenleven geworden. Hoe kwam dat?

"Ik had jarenlang keihard gewerkt en wilde nu wel eens van het leven genieten. Ik heb me dan ook volop in het studentenleven gestort en ben van maar liefst drie verenigingen lid geworden, van CSFR, SSR en CGS, een studentenclub van mijn eigen kerk."

In welke van die verenigingen ben je het meest actief geweest?

"In CSFR. Daar werd gediscussieerd over allerlei zaken vanuit dezelfde bron, de Bijbel. Zo kreeg je ook de waardevolste vriendschappen. SSR bijvoorbeeld was meer een gezelligheidsvereniging. Ook leuk, maar oppervlakkiger. Het voordeel van CSFR boven de studentenclub van mijn eigen kerk was dat het een volwaardige vereniging was met veel activiteiten en mensen uit verschillende kerken die toch in principiële zaken hetzelfde dachten."

Jij studeerde in de jaren zestig, de tijd dat de emancipatie aan haar tweede golf begon. Dolle Mina's waren in Amsterdam erg actief. Merkte jij iets van die dames?

"Ja, ik kwam ze wel eens tegen als ik door de stad fietste. Dan hadden ze weer eens een demonstratie, zoals die er in Amsterdam wel meer waren. Je fietste

er gewoon omheen en vervolgde je weg. Je vergat ze dan ook direct, net zoals de Hare-Krishnamensen, die je overal in de stad zag. Dat waren allemaal mensen uit een wereld die niet de jouwe was."

Spraken de ideeën van de Dolle Mina's je aan?

"Absoluut niet. Kijk, ik studeerde, dus was al geëmancipeerd. Ik ondervond er ook nergens last van dat ik vrouw was, niet op de faculteit en niet op CSFR. Ik ben zelfs praeses van Amstelodamense geweest. En wat hun eis betreft over 'baas in eigen buik': ik heb ze met blote buiken zien lopen met die leus erop geschreven. Dat was de zothed gekroond. Zij maakten aanspraak op rechten die de mens niet toekomen. Gods Woord was niet meer norm, dus distantieerde je je er als christen-student van. Later pas heb ik begrepen dat het 'baas in eigen buik' slechts één van de aspecten van de emancipatie was. Op het moment zelf kwam het me net zo werelds en strijdig met Gods Woord voor als de communistische of maoïstische ideeën die op de faculteit door gesjeesde dichters werden gespuid."

Stonden de Dolle Mina's in die tijd in de belangstelling?

"Welnee, daar kan ik me niets van herinneren. De inval van de Russen in Tsjecho-Slowakije in 1968, dát was voorpaginanieuws en het gesprek van de dag."

Hadden jullie het in die tijd op CSFR over emancipatie?

"Nee, we waren meer theologisch geïnteresseerd. Over Barth en bevrijdingstheologie, daar wonden wij ons over op. Het is daarover zelfs bijna tot een royerling van een medestudent gekomen. Daarnaast hadden we ook belangstelling voor de politiek. Er werden lezingen gehouden over onder meer het communisme. Ook de politieke denkbeelden van de SGP kwamen breedvoerig aan de orde. Je moet weten dat CSFR min of meer uit een SGP-clubje is ontstaan." *Waren de denkbeelden van de SGP over de vrouw wel te rijmen met de aanwezigheid van vrouwen in het CSFR-bestuur?*

"Misschien niet. Toch werden vrouwen in het bestuur geaccepteerd. Het gekke is dat de meesten, ook vrouwen, in het spoor van de SGP tegen het vrouwenkiesrecht waren. Ik herinner me nog goed dat ik in 1964 op het CSFR-dispuut Johannes Calvijn in Delft een jongen zeer tegen me in het harnas heb gejaagd. Ik beweerde namelijk frank en vrij dat ik als vrouw niet op de SGP stemde, omdat die partij toch niets van vrouwen wilde weten. Hij sprak het hele weekend niet meer tegen me, zo geschokt was hij. Er werden af en toe door de heren wel eens grapjes over emancipatie gemaakt. Zo kan ik me herinneren dat een student in een tafelrede zei: 'Het vrouwenkiesrecht? Dat is het recht van een man om een vrouw te kiezen'."

Om op de Dolle Mina's terug te komen: één van de dingen die zij voorstonden was het gebruik van de pil. Werd daar op CSFR over gesproken?

"Niet officieel, wel in de wandelgangen. Het was bespreekbaar maar er bestond grote weerstand tegen." *Hoe zagen jullie de toekomst van de gestudeerde vrouw?* "Daar werd niet veel over gepraat. Als vrouwen trouwden, bleven zij werken tot het eerste kind kwam. Blijven werken met kinderen kwam niet in ons hoofd op. Een moeder hoort bij haar kind thuis te zijn. Wel heb ik er destijds voor gepleit dat je als meisje een belofte moest afleggen dat je zeker vier jaar moest werken eer je ging trouwen. Anders is het zonde van het geld dat de maatschappij in je steekt, zeker bij dure studies als onder andere medicijnen. Bij de meer alfa-gerichte vakken ligt dat anders. Die zijn goedkoper en op zich al lonend omdat je er algemeen door gevormd wordt, veel meer dan door de exacte studies. Ook al zou je dan direct trouwen en kinderen krijgen, dan kun je je in de tijd die je over hebt nuttig maken voor de maatschappij."

Wat vind jij van de vrouwenemancipatie?

"De emancipatie heeft natuurlijk goede dingen met zich meegebracht, zoals gelijk loon voor gelijk werk en het feit dat de vrouwen nu in alle functies werkzaam kunnen zijn. Eén uitzondering maak ik daarop: predikante. Ik denk dat de Bijbel er zo duidelijk over is dat een vrouw geen predikant mag zijn, dat je daar niet onderuit kunt. Ronduit belachelijk vind ik de zogenaamde positieve discriminatie van de vrouw. Men moet mensen selecteren op kwaliteit. Daarnaast vind ik het uiterst slecht dat getrouwde vrouwen steeds meer blijven en gaan werken. Het gezin komt zo grote aandacht te kort. De kinderen zijn het kind van de rekening. Het aangaan van relaties wordt moeizamer, dus worden mensen eenzamer. Mensen worden nog grotere egoïsten. Om het met de woorden van, ik dacht, Joke Smit te zeggen: 'Als iedereen voor zichzelf zorgt, wie zorgt er dan nog voor mij?' Wij als christenen moeten ons inzetten voor het behoud van het gezin waar de moeder haar eigen kinderen opvoedt."

Alie van Kooten: "Midden in de collegezaal stond ik op om te zeggen dat niet iedereen het met de professor eens was".

Was studeren voor jou als meisje vanzelfsprekend?

"Nee, als oudste kind in het gezin moest ik er echt voor knokken. Vooral mijn moeder was er tegen. Ik zou dan geen goede huisvrouw worden. Omdat ik al vanaf mijn zesde jaar arts wilde worden, bleef ik doorzeuren. Uiteindelijk mocht ik gaan studeren als ik eerst een jaar vormingsklas deed. Mijn vader zei

Mv. Hoek-van Kooten

er niet zoveel van. Toen de beslissing moest vallen stimuleerde hij het zelfs. Hij was best trots op zijn dochter. In die tijd gingen nog niet zoveel meisjes studeren. Ik moest wel beloven tijdens mijn studie geen verkering te nemen, dat zou jammer zijn. De vormingsklas is overigens niet doorgegaan en verkering heb ik in het laatste jaar van mijn studie gekregen."

Je bent lid geworden van een christelijke studentenvereniging en hebt daar zelfs in het bestuur gezeten. Was dat een probleem?

"Nee. Toen ik thuis eenmaal de hobbel had genomen te gaan studeren, liep de rest eigenlijk vanzelf. Ik was echt niet de enige vrouw op Panoplia. Ongeveer 25% van ons dispuut bestond uit vrouwen, een percentage dat zelfs hoger was dan bij medicijnen. Het percentage vrouwen bij medicijnen lag destijds op 20%, nu ligt dat dacht ik op ongeveer 50%.

Ook vrouwen in het bestuur vormden geen enkel probleem. Er moesten juist altijd vrouwen in het bestuur, daar werd driftig naar gezocht."

Je studeerde in de tijd van de Dolle Mina's. Wat vonden jullie als leden van CSFR daarvan?

"Niks, wij hielden ons daar totaal niet mee bezig. Ikzelf wist niet eens precies waarvoor ze stonden. Bovendien was het een onkerkelijke beweging."

Waar hielden jullie je op CSFR in die tijd mee bezig?

"Met theologische problemen. Het ging altijd over de Nadere Reformatie, maar ik snapte er nooit zoveel van. Er waren lezingen over onderwerpen waar iemand die wij kenden goed in thuis was. Veel weet ik daar niet meer van. Onderwerpen als de Evolutieleer en waarom zou ik naar de kerk gaan kan ik me nog herinneren. Wat ik me beter kan herinneren is een winterconferentie over de dood en een zomerconferentie over de Heilige Geest. Dat interesseerde me. Ik heb overigens niet altijd alle lezingen bijgewoond. Want ik was 'spoorstudente' en had een uitermate drukke studie. Dan hou je niet zoveel tijd over."

De Dolle Mina hield zich onder andere bezig met zaken als de pil en abortus. Beide zouden bijdragen aan de emancipatie van de vrouw. Daar moet je je als medicijnen-studente toch mee bezig gehouden hebben?

"Tja, toch was dat niet zo. Ik herinner me dat twee studentes op de faculteit allerlei pamfletten van en over Dolle Mina uitdeelden. Maar zij vonden weinig tot geen gehoor. Je nam zo'n papier aan en gooide

het gelezen of ongelezen weer weg. Dolle Mina was voor ons geen nieuws. We vonden het ook niet bedreigend. We werden er gewoon niet door geraakt, ook niet als medisch student. Je moet begrijpen, onze studie was hard werken en veel feitjes leren. Het vak medische ethiek kwam pas veel later, in het begin van de jaren tachtig. Toen pas was er een clustering van medische zaken die om bezinning vroegen: abortus, euthanasie, reageerbuisbevruchting en couveuseproblemen. Artsen zijn van huis uit vaak conservatief, lopen in allerlei maatschappelijke ontwikkelingen niet bepaald voorop. Zo ook bij zaken als de pil en abortus. Ik herinner me nog wel de colleges van prof. Sikkel, die als eerste abortus goedkeurde mits die zorgvuldig was voorbereid. De vrouw moest dan langs een scala van mensen, huisarts, vrouwenarts, psycholoog, pastor, enz. Zijn standpunt verschoof in de loop der tijd wel. De vrouw moest uiteindelijk zelf beslissen wat ze wilde. Het raadplegen van allerlei deskundigen vormde een te zware belasting. De studenten hoorden dat gewoon allemaal aan, zonder vragen te stellen.

Ik weet nog wel dat het college van prof. Sikkel me één keer te bar werd. Midden in de grote collegezaal stond ik op om te zeggen dat niet iedereen het met zijn standpunt eens was. Het kostte me heel wat moeite dat te durven. Wat me toen zo ontzettend tegenviel was dat niemand me steunde, terwijl er wel studenten van christelijken huize in de zaal zaten." *Kwam er naar aanleiding van de nieuwe ideeën een bezinning binnen CSFR op gang, waardoor je medestanders vond?*

"Nee, want het was duidelijk dat abortus niet mocht. Daar had je geen kring voor nodig."

Hoe zagen jullie op CSFR de positie van de afgestudeerde vrouw? Werd de pil bijvoorbeeld niet gezien als een middel om je beroep ook in je huwelijk uit te blijven oefenen? Je had daar tenslotte toch voor gestudeerd.

"Daar werd nooit over gepraat bij mijn weten. Sommige meisjes kregen verkering tijdens de studie en haakten dan af. Anderen maakten de studie wel af en werden dan huisvrouw of deden er gedeeltelijk een baan bij als consultatiebureau-arts, voor zover het gezin dat toeliet."

Hoe zag jij je eigen leven na je afstuderen?

"Ik wilde dolgraag arts worden en me verder specialiseren in gynaecologie. Het werken in een ziekenhuis was mijn lust en mijn leven. Toen ik in mijn laatste studiejaar verkering met Jan kreeg, kwam ik voor het eerst in een crisis terecht die drie maanden duurde. Wat moest ik doen? Trouwen en mijn ideaal van vrouwenarts opgeven of niet trouwen en mijn ideaal trouw blijven? Een combinatie van beide kwam niet eens bij me op. Voor mij hoorden trouwen en kinderen krijgen bij elkaar, zoals niet trouwen bij werken

hoorde. De keus werd uiteindelijk trouwen. Ik heb daar absoluut geen spijt van."

De tijd is vergeleken met de jaren dat je studeerde mede onder invloed van de emancipatie veel veranderd. Vind je dit een verandering ten goede?

"Grotendeels wel. Ik vind het positief dat men tot het besef is gekomen dat de vrouw er niet alleen voor man en kinderen is. Ze kan door haar opleiding een deel van haar tijd breder, buitenshuis besteden. Ik raad daarom ook vrouwen aan te studeren als ze dat kunnen. Dat kan je inzet in de maatschappij vergroten. Ik voel me in de eerste plaats vrouw en moeder. In de tweede plaats arts: ik geef enkele uren per week les aan leerlingverpleegkundigen in het Gelderse Vallei- ziekenhuis, houd af en toe lezingen en publiceer het één en ander. In de derde plaats ben ik domineesvrouw, mijn man is hervormd predikant (Gereformeerde Bond) in Veenendaal. Ook vind ik het een vooruitgang dat mannen zich meer met de opvoeding, ook van kleine kinderen, bemoeien. Ik ben wel van mening dat het de eerste taak van de vrouw is om kinderen op te voeden, maar ze hoeft dat niet alleen te doen. Dat er nu een meer vloeiende lijn is in de taakverdeling tussen man en vrouw dan vroeger, juich ik toe.

Tenslotte vind ik het ook goed dat men ook in onze kringen meer is gaan nadenken over gezinsvorming en dat daar over gesproken kan worden. Daarbij kom ik dan tegelijkertijd op een negatief gevolg van de emancipatie. De pil is zó door de Dolle Mina-beweging benadrukt ter bevrijding van de vrouw, dat er in onze kringen een enorme drempelvrees bestaat de pil te gebruiken. Naar mijn idee zou ook zonder het feminisme de pil er gekomen zijn. Ik zie dat toch ook wel medisch. We hebben eerst zelf ingegrepen in de natuur door niet meer jarenlang borstvoeding te geven, zoals in bijbelse tijden gebruikelijk was. In onze cultuur kan dat niet meer zo, waardoor er de problemen bij de gezinsvorming gekomen zijn. Deze kunnen echt niet in alle gevallen met periodieke onthouding worden opgelost.

Wat ik wel jammer vind, is dat door de emancipatie de gestudeerde vrouw overgewaardeerd gaat worden boven de niet-gestudeerde. We moeten oppassen dat we de nestwarmte niet uit onze gezinnen halen. De vrouw hoort in eerste instantie bij man en kinderen."

Geertje van der Kuil: "Je hebt talenten gekregen om ermee te werken".

Was studeren als meisje voor jou een probleem?

"Nee, wij mochten thuis doen wat bij ons paste, studeren of werken. Ik kom uit een hervormd gezin (Gereformeerde Bond) waar er vanuit gegaan werd

Mw. Dekker-v.d. Kuil

dat je talenten had gekregen om ermee te werken. We werden ook niet gestimuleerd om 'vrouwelijk' werk of een 'vrouwelijke' studie te doen. Een zus van mij studeerde bijvoorbeeld scheikunde. Ik denk dat studeren voor meisjes bij ons thuis geen probleem was, onder andere omdat mijn moeder dat destijds ook graag had gewild."

Jij hebt in Utrecht op SOLA gezeten en bent vice-praeses

geweest. Was dat een probleem als vrouw?

"Nee, helemaal niet. Een vrouw in het bestuur was normaal. Je moest er wel nette, donkere kleding voor hebben, evenals de jongens: meisjes een donkere jurk of donker pakje, jongens een donkerblauw pak. Ik herinner me nog wel dat toen er een vrouw kandidaat voor praeses werd gesteld, er even over gesproken is, maar in welke zin precies weet ik niet meer. Dat meisje is overigens gewoon praeses geworden. Nee, 'de vrouw' was bij ons géén gespreksonderwerp, de grondslag van de vereniging: de drie formulieren wèl."

Waar hielden jullie op SOLA dan lezingen over?

"De lezingen waren meestal vanuit een theologische invalshoek. Het ging bij ons meer om bijvoorbeeld de filosofie, denkbeelden van Sartre en dergelijke. Als je dat eenmaal wist en aan Gods Woord had getoetst, kon je vele andere concrete maatschappelijke verschijnselen aan. Ik vond het ontdekken van grote lijnen belangrijker dan me alleen bezig te houden met bepaalde maatschappelijke verschijnselen, zoals 'De Dolle Mina's in bijbels licht'. Je wordt dan zo pragmatisch, je hebt dan geen algemeen kader waarin je de steeds wisselende onderwerpen kunt plaatsen. Ik heb het altijd erg zinvol gevonden me bezig te houden met de dingen achter de dingen."

Als je het op CSFR niet over emancipatie had, dan kwam dat toch zeker wel ter sprake op jullie faculteit? Pedagogiek telt vele vrouwelijke studenten en houdt zich onder andere bezig met het gezin.

"Eigenlijk was dat daar al een gepasseerd station. Men studeerde als vrouw en was dus al geëmancipeerd. Met de studie wilde je echt iets doen. Je had een optimistisch mensbeeld. Als mondige vrouw moest je het proberen te maken in de wereld. Carrière was bij de meesten nummer één, gevolgd door een relatie en dan pas eventueel kinderen.

Men was ook op de universiteit meer met wetenschappelijke denkbeelden bezig dan met concrete maatschappelijke verschijnselen als Dolle Mina's."

Had je het als christen op de faculteit moeilijk tussen al die carrièrevrouwen of vond ook jij carrière erg belangrijk?

"Bij mij stond carrière-maken beslist niet op de eerste plaats, zeer tot verbazing van mijn medestudenten. Ik heb het dan ook best wel moeilijk gevonden als eenling tegenover 'rooie' vrouwen te staan. Ik had een heel ander mens- en maatschappijbeeld dan zij. Ik heb namelijk eerst de Pedagogische Academie (PA) gedaan en ben daarna gaan studeren. Op de PA 'De Driestar' in Gouda heb ik veel aan vakken als CUMA (Culturele- en Maatschappelijke vorming) en filosofie gehad, dus dacht ik dat de overgang naar de universiteit niet zo groot zou zijn. Maar het tegendeel was het geval. Gelukkig had ik toen CSFR, waar ik mij met anderen kon verdiepen in het christelijke mens- en maatschappijbeeld. Omdat men zich op de universiteit ook op wetenschappelijke manier met mensbeelden bezig hield, heb ik het op SOLA zo gewaardeerd dat zij dat ook deden, maar dan vanuit de Schrift."

Hoe zag jij als vrouw je studie, ook als je zou trouwen?

"Als een middel om mij beter toe te rusten voor eventueel werk in de maatschappij. De toekomst lag voor mij toen nog helemaal open. Als ik niet trouwde, zou ik mijn leven met mijn talenten in dienst stellen van de samenleving. Als ik wel trouwde, zou ik mij in de eerste plaats dienstbaar opstellen in mijn gezin en de tijd die nog overbleef besteden aan andere zaken."

Werd er op SOLA gepraat over de pil, zodat je kinderen en gezin kon combineren?

"Ja, ik herinner mij daar discussies over op de medische kring. Het was een punt van bezinning, waarbij het er heet kon toegaan. De meningen over anticonceptie waren zeer verdeeld. Er was wel een tendens naar een zekere geboortenregeling, maar dat werd niet in verband gebracht met emancipatie. Er kon toen in alle openheid over gesproken worden. Die openheid mis ik tegenwoordig wat in onze gezindte. Door de polarisatie trekt men zich terug op de eigen stellingen. Ik constateer een strakkere regelgeving op allerlei gebied, gepaard gaande met een zekere krampachtigheid. Dat vind ik jammer."

Wat heb je zelf met je studie gedaan?

"Ik heb tijdens mijn studie en in de eerste jaren van mijn huwelijk gewerkt op de Gereformeerde Sociale Academie in Ede tot ons eerste kindje kwam. Toen ben ik gestopt, want ik vond dat mijn eerste taak toen thuis was bij man en kind. Inmiddels hebben we twee zoons, van tien en zeven jaar. Ik heb de handen nu weer wat vrij om in breder verband iets te doen. Zo heb ik onlangs een bijdrage geleverd aan het dagboekje voor kinderen van twaalf jaar en ouder, *En toch leren*, van uitgeverij Groen. Ook ben ik presidente van het hervormd-gereformeerde predikantsvrouwenconcio.

Zo kan ik mijn bestuurservaring van SOLA in praktijk brengen."

Wat vind jij van de emancipatie als je de tijd van je studie vergelijkt met de tijd van nu?

"Het autonome denken, dat primair uitgaat van de individuele ontplooiing van de mens in plaats van dienstbaarheid aan God en de naaste, daar heb ik ernstige bedenkingen tegen. Ik zie bijvoorbeeld niet in dat een vrouw alleen maar volwaardig functioneert als ze een baan, (geheel of gedeeltelijk) buitenshuis heeft. Het moet mijns inziens niet om carrière gaan maar om dienstbaarheid. Een vrouw is dan juist ook in het gezin bijzonder op haar plaats. Dat betekent niet dat ik vind dat een meisje niet moet gaan studeren. Dat moet ze juist wel doen, als ze dat tenminste kan en wil. Alleen al voor een stukje vorming is dat uiterst belangrijk. Zo kan ze zich bij voorbeeld met door haar ontwikkelde gaven dienstbaar opstellen jegens haar man en kinderen, die ook eventueel gaan studeren.

Wat ik een zorgwekkende ontwikkeling vind, is dat door buitenshuis werkende ouders gezinnen niet meer zo'n hechte eenheid vormen. Verder vrees ik dat er geen tijd meer over blijft voor het zorgen voor elkaar, voor de eigen ouders bijvoorbeeld. De traditionele taakverdeling van man en vrouw is volgens mij het beste uitgangspunt voor een harmonisch gezinsleven. Ik denk dat dat ook bijbels is. Dat wil niet zeggen dat een vrouw al haar tijd aan het gezin moet geven. Als ze door een economische tijdsbesteding tijd over heeft kan ook zij die, net als haar man, besteden aan kerk en maatschappij.

Natuurlijk zijn er ook positieve kanten aan de emancipatie. Zo vind ik het goed dat gezinsplanning bespreekbaar is geworden en dat het al te strikt doorgevoerde rollenpatroon van man en vrouw wat doorbroken is. Ik denk dat het voor iedereen in het gezin goed is, dat de vader een minder eenzijdige rol vervult en zich meer met de kinderen en het huishouden bemoeit dan vroeger. Het begrip dienstbaarheid telt ook voor hem en niet alleen ten aanzien van de maatschappij."

Lesbrief

Vrouwen in verzet

C. Hoksbergen

Bovenstaande titel is nu eens niet de titel voor een verhaal over emancipatie. Het is een korte bijdrage over het leven van twee vrouwen, die een rol hebben gespeeld in het verzet tegen de nazi's in de Duitse bezettingstijd. Zij zijn totaal verschillend. In achtergrond, in motieven en in optreden. Maar één ding hebben ze gemeen: een fel verzet tegen de tirannie van de nazi's. Het gaat over tante Riek en Hannie Schaft.

Tante Riek

Tante Riek, of mevrouw Helena Theodora Kuipers-Rietberg woonde in Winterswijk. Daar was ze geboren in 1893, en ook opgegroeid, getrouwd en heeft ze haar vijf kinderen zien opgroeien. Mevrouw Kuipers stond bekend als een diepgelovige vrouw. Ze was iemand die voor iedereen klaar stond. Landelijk was ze in gereformeerde kringen al bekend doordat ze hoofdbestuurslid was van de Bond van de Gereformeerde Vrouwenverenigingen.

Al voor de oorlog zag ze het grote gevaar van Hitler. De pogingen van de Duitsers tot nazificatie in ons bezette land stuitte vanaf het begin bij haar op sterk verzet. Tante Riek, zoals ze in de kringen van de latere illegaliteit werd genoemd, heeft een grote en beslissende rol gespeeld in de oprichting van de landelijke organisatie tot steun aan onderduikers, de LO en LKP. In de zomer van 1942 ontmoette ze F. Slomp, de ondergedoken gereformeerde predikant van Heemse (later kreeg deze predikant in de illegaliteit de bijnaam Frits de Zwerver). Ds. Slomp wilde wat doen. Het ondergedoken zitten was voor hem een marteling. Hij voelde zich doelloos. Er moest iets gebeuren vond hij. Op advies van kennissen ging hij eens praten met mevrouw Kuipers. Ds. Slomp heeft ruim twintig jaar later dat gesprek met tante Riek als volgt weergegeven: "...zegt ze tegen me: "Kerel, ik zit verlegen. Onze jongens, die moeten naar Duitsland toe, en dat kunnen wij toch niet gedogen. Ik zit verlegen met een hele hoop Joden, die moeten onderduiken en ik weet daar geen weg meer mee en wat ik er mee aan moet. En toen ik je gisterenavond hoorde spreken dacht ik bij mezelf: ik heb mijn man gevonden. (...) Zeg Frits, we moeten een organisatie stichten, opdat wij die onderduikers een plaats kunnen geven. En nu dacht ik, dat jij dat moest doen, dat je het land door moet om de mensen daar warm voor te maken." Ik zeg: "Maar dat durf ik niet..." En toen sprak ze dit woord, dat ik nooit zal vergeten. Ze keek me aan en

zei: "Kerel, zou het nou zo erg zijn als jij om het leven kwam en als er duizenden jongens gered werden?" Ik heb daar niks meer op kunnen zeggen." Zo ging Frits de Zwerver op weg. De zwervende dominee kreeg soms geen voet aan de grond. Maar uiteindelijk, zo vertelt het geschiedwerk van de LO en LKP *Het grote gebod*, bracht hij de vonk van tante Riek over en zette de zaak in vuur en vlam. Tante Riek, de moeder van de LO, viel tenslotte ook in handen van de Duitsers. In Gelderland was ze een stuwende kracht gebleven. Na haar arrestatie op 19 augustus 1944 in Bennekom, werd ze naar het vrouwenkamp Ravensbrück overgebracht. Daar is ze kort na de Kerstdagen van 1944 overleden.

In haar laatste brief aan haar familie schreef ze onder andere: "Wil aan de kinderen zeggen, dat God mij zeer nabij is geweest. Willen jullie allen, en schrijf dat ook aan de familie, veel bidden voor ons en voor allen, die in veel moeilijkheden zijn. De Heer is mijn sterkte."

Hannie Schaft

Een heel andere verzetsvrouw was de Haarlemse studente Hannie Schaft. Zij is de heldin in de roman van Theun de Vries *Het meisje met het rode haar*.

Jannetje Johanna (Jo) Schaft werd in september 1920 in Haarlem geboren. In de illegaliteit was ze bekend onder de naam Hannie Schaft. Ze kwam uit een socialistisch gezin. Toen de oorlog uitbrak studeerde ze rechten in Amsterdam. Een medestudente vertelde over haar: "Jo nam bij de politieke discussies een belangrijke plaats in; ze was behoorlijk rood en daar durfde ze best voor uit te komen."

Door contacten met Joodse studenten, die ze ging helpen, raakte ze steeds meer betrokken bij het illegale werk. Vooral nadat haar Joodse studiegenoten steeds meer getroffen werden door Duitse maatregelen kwam ze in actie. En toen de Duitse bezetter in 1943 de zogenaamde loyaliteitsverklaring vroeg, betekende dat voor Hannie het einde van de studie. Een vriendin vertelde: "Ze vond het ondenkbaar dat je als goede Nederlander zo'n papier zou ondertekenen."

Uit verschillende gegevens blijkt, dat ze zichzelf als een communiste beschouwde, maar ze was geen lid van de illegale CPN. Na 1943 werkte ze in Haarlem vooral voor een ondergrondse groep, die behoorde tot de Raad van Verzet (RVV). De RVV was één van de landelijke verzetsorganisaties. In deze organisatie speelden nogal wat communisten een belangrijke rol. Hannie Schaft heeft onder andere meegeholpen bij de liquidatie van helpers van de bezetters. Bij één van die aanslagen kwam een goede vriend, met wie ze vaak samenwerkte, om het leven. Toen vlak daarop haar ouders werden gegijzeld, om Hannie zo te dwingen zich aan te geven, moesten vrienden haar daarvan

weerhouden. Eén van hen vertelde: "Hannie speelde in die tijd met de gedachte zich bij de Duitsers aan te geven. Ze vond het onverteerbaar, dat haar vader en moeder door haar activiteiten gegijzeld waren." Kort voor de bevrijding werd Hannie tenslotte toch nog bij een doorlaatpost van de Wehrmacht bij Haarlem gearresteerd. Het was 21 maart 1945. Al snel werd ze herkend als 'het meisje met het rode haar'. Ze bleek een revolver op zak te hebben en een aantal exemplaren van *De Waarheid*. Bij de verhoren bekende ze te hebben meegewerkt aan een vijftal liquidaties. Op 17 april 1945, dus kort voor de bevrijding, werd ze op bevel van Willy Lages door de SD doodgeschoten in de duinen bij Overveen.

Na de oorlog vertelde een vriendin, waar ze veel mee samenwerkte, over gesprekken die ze gevoerd hadden kort voor de bevrijding: "We hadden het over doorleren en over trouwen. Maar ze werd heel stil en zei een beetje droevig: het is net of ik het einde niet zie; als ik daarover denk, is het net of er een groot doek valt. En later heeft ze nog eens tegen mij gezegd: ik word nog eens begraven in een mooie kist met de driekleur er overheen en de koningin erbij."

Hannie Schaft is niet vergeten. De erebegravingsplaats in Bloemendaal werd in november 1945 in gebruik genomen met de symbolische teraardebestelling van het stoffelijk overschot van Hannie Schaft. De koninklijke familie was aanwezig. En in 1985, veertig jaar na de bevrijding, werd op 4 mei na een programma over de rol van de vrouwen in het verzet, een film uitgezonden over het leven en sterven van Hannie Schaft.

Vragen en opdrachten:

- 1.a) Wat betekenen de afkortingen LO en LKP?
- b) De werkzaamheden van deze beide organisaties was verschillend. Geef kort aan wat ze deden.
2. Probeer eens wat namen te weten te komen, die landelijk en/of plaatselijk een rol hebben gespeeld in het verzet. Wat deden ze?
- 3.a) Wat voor soort kamp was Ravensbrück? Waar lag het?
- b) Weet je nog een paar van dit soort kampen te noemen?
- c) Zijn er in Nederland ook kampen geweest? Was er verschil?
4. Als je deze teksten over tante Riek en Hannie Schaft hebt gelezen, begrijp je dat het verzet belangrijk was in linkse en rechtse kringen. Kun je dit aangeven uit de tekst?
5. Waren er naast de LO, LKP en RVV nog andere verzetsorganisaties? Zoek eens uit wat de verschillen waren in achtergrond en in activiteiten.

6. Welke maatregelen werden er tegen de Joden genomen? Probeer ze eens in volgorde van tijd en zwaarte te zetten.

7. Wat wordt bedoeld met:

- a) loyaliteitsverklaring
- b) liquidatie
- c) symbolisch
- d) de Wehrmacht
- e) illegaal

8. In het verzet bleef het traditionele rollenpatroon meestal bestaan. Ga na of tante Riek en/of Hannie Schaft het bestaande rollenpatroon doorbraken.

Literatuur:

- J. Hof, *Frits de Zwerfer*, (Den Haag, 1976).
L. de Jong, *De Bezetting*, (5 dln.), (Amsterdam, 1961-1965).
L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, (13 dln.), (Den Haag, 1969 e.v.).
A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland*, (Den Haag, 1972).
T. Kors, *Hannie Schaft, het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's*, (Amsterdam, 1981).
Gedenkboek van het verzet in LO en LKP, *Het grote gebod*, (2 dln.), (Kampen/Bilthoven, 1951).

Lesbrief

Dolle Mina
M.J. Huiting

"Mijn zoontje wilde vuurwerk kopen en ik ging mee. In het feestartikelenzaakje stond een mannetje van het archivaristype een klant voor ons te helpen. "En vijf Dolle Mina's," zei die klant. Ik spitste mijn oren. Toen ik aan de beurt was vroeg ik: "Wat zijn Dolle Mina's, mijnheer?" Het mannetje, dat in Dolle Mina's alleen een artikel zag, antwoordde met een dorre stem: "Dat is een zware uitvoering van een gillende keukenmeid."

Herna Latooy kijkt in *Vrij Nederland* terug op haar Dolle Mina-tijd.¹ Ze maakte deel uit van een groep vrouwen die, door mannen gesteund, in de eerste helft van de jaren zeventig actie voerden voor verbetering van de positie van de vrouw. De Dolle Mina's ontleenden hun naam aan de feministe Wilhelmina Drucker die zich aan het einde van de negentiende eeuw inzette voor het vrouwenkiesrecht en de bijnaam 'IJzeren Mina' droeg.

Dolle Mina werd voorbereid door negen mannen en vrouwen die er vanuit gingen dat de socialistische maatschappij niet gerealiseerd kon worden zonder vrouwenemancipatie. Een duidelijk politiek programma was er nog niet toen de acties in 1970 begonnen. Voorlopig eiste het bedenken van acties alle aandacht op. Deze droegen een ludiek karakter en brachten Dolle Mina volop in de publiciteit. Begonnen werd met de bezetting van Nijenrode, een opleidingsinstituut voor managers, waar vrouwen niet toegelaten werden. Vervolgens verstoorden een aantal Dolle Mina's een verkiezingsbijeenkomst van de beste huisvrouw. Ze deden mee aan het eerste wedstrijdonderdeel: aardappels schillen. In plaats van razendsnel te schillen maakten de Dolle Mina's stempels van de aardappels en wekten aldus de woede van het organiserend comité op.

Op de Dam in Amsterdam werd een crèche georganiseerd op aandacht te vragen voor het probleem van goede kinderopvang. Amsterdamse bruiden kregen bij het stadhuis van Dolle Mina's de waarschuwing mee dat hen na hun trouwdag een slavenbestaan wachtte.

De acties spraken veel vrouwen aan en in korte tijd had Dolle Mina duizenden aanhangers. Dit waren vaak huisvrouwen die weinig opleiding hadden en die zich tot de beweging aangetrokken voelden doordat Dolle Mina onder woorden bracht wat bij hen leefde. Dolle Mina was een begrip geworden waar zelfs de commercie brood in zag.

De mannelijke oprichters van Dolle Mina zorgden ervoor dat de toetredende vrouwen onderricht werden in de politieke theorieën van Dolle Mina. De uitgangspunten van Dolle Mina waren vastgelegd op een congres in Vught (1971). Dolle Mina stelde zich de verwezenlijking van een socialistische staat ten doel waarin man en vrouw gelijkwaardig zouden zijn en werk, macht en goederen rechtvaardig verdeeld moesten worden. In deze staat zouden de produktiemiddelen gemeenschappelijk bezit zijn, reden waarom Dolle Mina de strijd aanging tegen het kapitalisme.²

Niet elke vrouw sprak het politieke karakter van Dolle Mina aan. De meer feministisch georiënteerde Dolle Mina's vonden de opheffing van de onderdrukking van de vrouw door de man veel belangrijker en scheidden zich na het congres in Vught af. In praatgroepen, een uit Amerika overgewaaid fenomeen, gingen zij hun persoonlijke ervaringen uitwisselen. De overgebleven Dolle Mina's bundelden hun krachten in de strijd voor legalisering van abortus. Onder het motto 'Baas in eigen buik' demonstreerden zij voor een nieuwe abortuswetgeving, waarbij de beslissing over het al of niet voortduren van een zwangerschap bij de vrouw kwam te liggen. Het ziekenfonds moest abortus vergoeden.

Rond 1975 werd er bijna alleen nog maar gedemonstreerd voor abortus. Dolle Mina als massabeweging was over haar hoogtepunt heen. Er werd gesproken over opheffing maar dit bleek onmogelijk. Dolle Mina was immers geen vereniging maar een beweging. De invloed van Dolle Mina was in allerlei sectoren van de samenleving merkbaar geworden: vrouwen waren actief in de politiek en in vakbonden, richtten Blijf van m'n Lijf-huizen op, startten VOS-cursussen en doceerden vrouwenstudies aan de universiteiten. In verschillende maatregelen die in de laatste jaren genomen zijn, zien we de verwezenlijking van de doelstellingen van Dolle Mina, zoals de abortuswetgeving, het creëren van kinderopvang en overblijfmogelijkheden op scholen, het recht op arbeid voor iedereen, enz.

Dolle Mina als beweging is voorbij, haar ideeën zijn echter nog springlevend.

Vragen en opdrachten:

1. Geef de betekenis van de volgende woorden:
  - a) archivaristype
  - b) ludiek
  - c) commercie
  - d) kapitalisme
  - e) oriënteren
  - f) fenomeen
  - g) legalisering
  - h) VOS-cursus
2. a) Wat was de doelstelling van Dolle Mina?
b) Is deze doelstelling verwezenlijkt? Licht je antwoord toe.
3. Wat betekent de leus: 'Baas in eigen buik'?

4. Wat betekent de zin: "Dolle Mina was een begrip geworden waar zelfs de commercie brood in zag?"
5. a) Welke rol speelden de mannen in de Dolle Mina-beweging?
- b) Kun je begrijpen dat mannen actief waren in een vrouwenbeweging? Verklaar je antwoord.

Noten

1. 'Tien jaar Dolle Mina', in bijlage *Vrij Nederland*, 15 maart 1980.
2. Ladan en Van Soest, *Sociale emancipatie van de vrouw*, (Amsterdam, 1972).

Lesbrief

De ARP en het kiesrecht van de vrouw. *G.P.P. Hogendoorn*

Van de grotere partijen in Nederland was de ARP de partij die de meeste moeite heeft gehad met de invoering en het accepteren van het vrouwenkiesrecht. Het zou zelfs tot 1953 duren voordat het passieve vrouwenkiesrecht werd aanvaard.

In de naam van de ARP kwam al tot uiting dat de partij zich keerde tegen de beginselen van de (Franse) revolutie. Van de 'vrijheid, gelijkheid en broederschap-gedachte' moesten de antirevolutionairen niets hebben. Dat deed hen daarom al argwanend staan tegen de in de negentiende eeuw opkomende vrouwenemancipatie.

Ook de gedachte van het algemeen kiesrecht, door Rousseau bepleit en door Robespierre ingevoerd, werd in ARP-kring afgewezen. Tegenover het individualistische algemeen kiesrecht stelde Abraham Kuyper, de grote leider van de ARP uit de beginjaren van de partij, de idee van het organisch kiesrecht.

A.Kuyper (door J.Veth)

God had in de schepping het organische verband van het huwelijk ingesteld. Het gezin was het kleinste organisme in de samenleving. Het ideaal van Kuyper was daarom het gezinshoofdenkiesrecht. De consequentie daarvan was natuurlijk dat de man als hoofd van het gezin, namens dat gezin ging stemmen. Was de man echter gestorven, dan stemde de weduwe. (In de partij zelf was niet iedereen het met dit 'weduwenstemrecht' eens.)

Princiepueel tegen het vrouwenkiesrecht

De discussies in de partij braken pas echt los vanaf het begin van de twintigste eeuw toen de roep om invoering van het algemeen kiesrecht en de eis van vrouwenkiesrecht steeds luider werden. De meerderheid

in de partij schaarde zich achter Kuiper en wees vrouwenkiesrecht principieel af. Dat was in strijd met de roeping van de vrouw. Haar roeping was een andere (niet een mindere, verzekerde Kuiper) dan die van de man. De roeping van de vrouw lag in het gezin, op het verzorgende vlak, maar beslist niet op het openbare-, en politieke terrein.

De grondwetsherziening van 1917 met de toekenning van het passief kiesrecht aan de vrouw, en de invoering van het actief vrouwenkiesrecht in 1919 bracht de ARP duidelijk in verlegenheid. Bij de grondwetsherziening van 1917 had de Tweede Kamerfractie van de ARP weliswaar vrijwel in haar geheel vóór gestemd, maar dat was vanwege de 'ruil' met de financiële gelijkstelling van het bijzonder onderwijs. Toen in 1919 het actief vrouwenkiesrecht aan de orde was, stemden acht van de tien antirevolutionairen in de Tweede Kamer tegen. Het voorstel zelf werd echter met overweldigende meerderheid aangenomen (met 64 tegen 10).

De ARP zat nu met twee problemen. Het actief vrouwenkiesrecht was aanvaard (er was zelfs opkomstplicht), maar de partij had zich in het verleden principieel tegen het vrouwenkiesrecht verklaard. De achterban was het daar duidelijk mee eens. Dat zou dus bij de eerstkomende Kamerverkiezingen van 1922 de helft van het aantal zetels kunnen gaan kosten. Daarnaast was er nog de kwestie van de verdeeldheid in eigen kring. Er bleken ook voorstanders te zijn, zowel van het actieve als van het passieve kiesrecht van de vrouw.

Die voorstanders zaten vooral in de hogere regionen van de partij en bij de actieve leden van de Nederlandse Christen Vrouwenbond. Zo schreef de antirevolutionaire domineesvrouw A.M. Lindeboom-de Jong: "Nu we het kiesrecht hebben gekregen is ons dus het recht van meespreken vrijwillig gegeven, eigenlijk enigszins opgedrongen en we hebben dit, zij het noodgedwongen, aanvaard. En daarom is spreken nu voor ons een eisch geworden."

Ommezwaai

In het antirevolutionaire blad *De Standaard* ging Kuiper zelf op de kwestie van het al dan niet stemmen van de antirevolutionaire vrouwen in. Hij deed dat al in het nummer van 15 februari 1919. Op de vraag moeten straks onze vrouwen gaan stemmen antwoordde hij: "Stond het aldus, dat de toelating van de vrouw tot het kiesrecht van Godswege verboden was, zoo zou er niet meer over te spreken vallen, en zou zonder aarzeling geheel de Antirevolutionaire partij zich er als één man tegen verklaren, (zelfs als) ons ledental in de Kamer straks van 13 op 6 à 7 slinken zou." En in *De Standaard* van 1 maart werd daar nog aan toegevoegd: "Het Vrouwenkiesrecht zal dan ook aan onze vrouwen als plicht worden opgelegd,

en het zich niet kwijten van dien plicht zal een strafbaar verzuim zijn."

In de achterban reageerden velen verontwaardigd op deze 'ommezwaai'. Zo schreef iemand uit Schoonrewoerd aan Kuiper: "Ik zou de eisch van uwe Excellentie liever omkeren, verzoekende degenen die de vrouw op politiek gebied naar voren willen brengen de motieven daartoe op Gods Woord gegrond aan te geven ten bewijze dat zulks niet in strijd is met 's Heeren ordinantiën."

In de doctoraal-scriptie *Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953*, concludeert schrijfster Hillie van de Streek: "Wel was het kiezerscorps ontgaan dat de partij zó haar rotsvaste beginselen prijs gaf aan de modern-individualistische kiesrechten, maar van daadwerkelijke protesten was geen sprake. Daarvoor was men rond 1920 te gedisciplineerd en de gehoorzaamheid aan en het ontzag voor de politieke leiders te groot. Hun gezag, en men name dat van Kuiper, was van zodanige aard dat het antirevolutionaire volk mee ging met de invoering van het vrouwenkiesrecht, ook al verliep de omzetting van geest met moeite."

Passief vrouwenkiesrecht

De partij moest ook een dreigend conflict over het passieve kiesrecht van de vrouw het hoofd bieden. Onder andere de vooraanstaande prof. dr. H. Bavinck was daar een gematigd voorstander van. In zijn boek *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* (1918) schreef hij: "...men laat de vrouwen toe in de fabrieken en werkplaatsen, opent voor haar de kantoren en magazijnen, ontsluit haar den toegang tot alle scholen en stichtingen, houdt geen enkel bedrijf of beroep meer voor haar gesloten, maar trekt zelfs voordeel van haar diensten en exploiteert haar krachten. (...) Als men de gansche maatschappij voor de vrouw openstelt, is het op den duur onmogelijk, het beperkte terrein der politiek voor haar gesloten te houden. Het kiesrecht der vrouw is eenvoudig een consequentie van de veroveringen, welke zij sedert ongeveer het midden der vorige eeuw op heel het terrein van het openbare leven heeft behaald." Bavinck ging er van uit "dat de Heilige Schrift inzake vrouwenkiesrecht geen gebod en ook geen verbod bevat; het is eene aangelegenheid, die niet met eenige geloofswaarheid in strijd is." Voor hem gaven daarom allerlei redelijke argumenten de doorslag. Zo schreef hij in het reeds genoemde boek: "Den gunstigen invloed op de wetgeving en de regeering des lands zullen de vrouwen kunnen uitoefenen, als zij van het passieve en actieve kiesrecht gebruik maken, om op publiek terrein die belangen te verdedigen, wier behartiging haar in het bijzonder toevertrouwd is. (...) De vrouwen strijden tegen spel, prostitutie en drankmisbruik; zij verdedigen zedelijkheid en goed bestuur, recht en orde; zij

beschermen de armen en zwakken; en bovenal, zij zijn de aangewezen behoedsters van huwelijk en gezin." De tegenstanders waren echter talrijker. Daar was de hoofdredenering dat God in de Schepping man en vrouw verschillend had geschapen, ieder met een eigen aard en taak. De taak van de vrouw lag in het gezin en niet in het openbare leven. "Zal men dan de vrouw een taak opdragen die voor haar niet geschikt is, een taak, waarbij de door God verordende onderdanigheid aan de man in het gedrag komt?" In 1920 werd daarom een commissie ingesteld die moest onderzoeken hoe er in de partij op dit punt gedacht werd om daarna met een advies te komen. Een jaar later was de commissie klaar met haar advies. Zij adviseerde de partij geen vrouwen kandidaat te stellen, omdat de vrouw in het algemeen een andere taak had. Op deze algemene regel was alleen uitzondering mogelijk als het duidelijk was dat dit Gods wil was. Tot 1953 bleef dit het officiële partijstandpunt.

Vragen en opdrachten:

1. Aan het einde van de negentiende eeuw ontstond de Eerste feministische golf. Wat waren de belangrijkste oorzaken hiervan?

2. Kuypers ideaal was dat van het huismans- of gezinshoofdenkiesrecht. Wie zouden er bij invoering van dit ideaal hun kiesrecht verliezen?

3. In zijn hierboven genoemde boek schrijft Bavinck: "Toen de Antirevolutionaire Kamerleden zich om praktische redenen, ondanks de uitspraak aangaande het organisch kiesrecht in haar Program, vóór het algemeen stemrecht verklaarden, namen zij in beginsel ook het vrouwenkiesrecht aan."

a) Waar doelt hij op met "om praktische redenen"?

b) Waarom formuleert hij dat er "in beginsel" daarmee ook het vrouwenkiesrecht aanvaard werd?

c) Op welke wijze werd er in 1919 precies geregeld dat ook vrouwen het actief kiesrecht kregen?

d) Maak duidelijk dat ook Bavinck uitging van verschillen in taak en gerichtheid van de vrouw, vergeleken met de man.

4. In 1917 werd ook de 'opkomstplicht' ingevoerd, staat er in de tekst. Soms lees je ook dat de 'stemplicht' werd ingevoerd. Opkomstplicht is echter een betere benaming. Waarom?

5. Hieronder staan drie uitspraken van Abraham Kuiper. Ze geven eigenlijk een illustratie van de verschuivende opvattingen binnen de ARP te zien. Zet ze in de juiste tijdsvolgorde.

I. "De belijdenis, dat onze Koningin bij de gratie Gods regeert, sluit principieel verzet uit. Toch zal zulk eene candidaatsstelling uitzondering moeten zijn; de behoefte van deelneming van eene bepaalde vrouw aan wetgevenden of besturenden arbeid zal het uitgangspunt moeten zijn, niet de zucht om uit

navolging ook eens wat vrouwen naar Staten en Raden te zenden. (...) Als regel ligt de taak der vrouw elders en slechts bij uitzondering zal haar deelneming aan wetgevenden of besturenden arbeid aangewezen zijn."

II. "De Antirevolutionaire partij heeft zich steeds met beslistheid, en krasser dan eenige andere Staatspartij, tegen dat drijven naar Vrouwenkiesrecht uitgesproken. Zij achtte het ten eenemale in strijd met de ordinantie Gods, die de verschillende en zeer uiteenlopende positie van de man en de vrouw in alle burgerlijke samenleving regelt. (...) Het private en het publieke leven vormen twee afgescheiden sferen, elk met een eigen wijze van bestaan, met een eigen taak (...) En het is op grond van dezen stand van zaken, dien wij niet uitgedacht hebben, maar God zelf ons heeft opgelegd, dat de vrouw in het publieke leven niet met den man gelijk staat."

III. "Nog steeds blijft in zekeren kring de meening hangen, dat het laten opkomen van de vrouw bij de stembus ongeoorloofd zou zijn, en onder ongeoorloofd verstaat men dan, dat zulks in strijd zou zijn met de ordinantiën Gods. (...) Zij toch, die dit pogen staande te houden, kunnen met het uiten van hun opinie niet volstaan, maar moeten het bewijs leveren, dat er rechtstreeksch verbod bestaat. (...) Met andere woorden, men moet kunnen aantoonen, dat meestemmen voor de vrouw nooit en nimmer mag, en natuurlijk zal 't gevolg zijn, dat de geheele Antirevolutionaire Partij uit de Staten Generaal, Eerste en Tweede Kamer, schier verdwijnt. Alleen wie dit goed zou achten, mag ten deze obstructie maken."

6. In het eerste citaat gaat het over deelname van de vrouw aan wetgevende en besturende arbeid. Als we dit laten slaan op de landelijk politiek, welke functies/ambten worden hier dan concreet mee bedoeld?

7. Al gauw na de oorlog kwam het vraagstuk van het passieve kiesrecht van de vrouw weer naar voren binnen de ARP. Stimulerende krachten waren vooral Gesina van der Molen en mevrouw dr. F.T. Dicmer-Lindeboom. In april 1948 leidde dit tot een conferentie van antirevolutionaire vrouwen. Besloten werd contact op te nemen met het partijbestuur. Er werd opnieuw een commissie ingesteld. Beide dames werden in de commissie opgenomen. De commissie sprak zich uit voor herziening van de uitspraak van 1921 en stelde voor uit te spreken dat de volstreekte uitsluiting van kandidaatsstelling van een vrouw niet zou worden gehandhaafd, maar vervangen zou worden door de mogelijkheid ook een vrouw te kandideren.

Zij meende in de oorspronkelijke uitspraken van de commissie (namelijk die van 1921) en de partij aanknopingspunten voor haar voorstel te vinden. De commissie had gesteld:

--"dat God den vrouw in het algemeen een andere taak heeft aangewezen dan haar door toepassing van het politieke passieve kiesrecht zou worden toebedacht"; --"dat derhalve de Antirevolutionaire partij zich heeft te onthouden van het candidaat-stellen van vrouwen".

De partij had toen besloten

--"dat bij verkiezingen (...) geen vrouwen candidaat behooren te worden gesteld, zoolang de Anti-Revolutionaire partij niet in haar wettige vergadering van een tegenovergesteld gevoelen blijk geeft".

In november 1953 besliste de partij met 1200 stemmen vóór en 125 tegen, dat het oordeel van 1921 niet langer kon worden gehandhaafd.

a) Welke zinssneden uit beide uitspraken boden aanknopingspunten voor deze verandering?

b) Welk bezwaar zullen echte feministen gehad hebben tegen de uitspraak van 1953?

Verenigingsnieuws

De VCH: een terug- en vooruitblik

"Mijn oogmerk is bereikt, indien ik, met deze vlugtige bijeenzameling, aan sommige mijner landgenooten, ter verlevendiging van den geheelen zamenhang onzer historische herinneringen, behulpzaam mag zijn." Onder dit aan Groen van Prinsterer ontleende motto ontstond in 1989 een nieuw initiatief: de oprichting van een Vereniging van Christen-Historici (VCH). Het oprichtingscomité had twee oogmerken: a. een platform bieden voor de ontmoeting van protestants-christelijke historici, studenten en docenten; b. duidelijk maken dat protestants-christelijke geschiedbeoefening nog altijd volop inhoud en een eigen program heeft. Een hoog ideaal, dat zeker. Maar in een tijd waarin het humanisme in de geschiedwetenschap domineert, is het nodig dat christen-historici eens krachtig op de hoorn blazen ten teken dat ze er nog zijn, met een eigen invalshoek en een eigen visie. Maar al te dikwijls wordt de suggestie gewekt dat het protestants-christelijke volksdeel in deze moderne tijden een bijna verdwenen minoriteit is.

Het oprichtingscomité wilde dan ook van meet af aan dat de VCH representant van de nationaal-gereformeerde volksgroep zou zijn en geen club van vakhistorici die over de kneepjes van het vak praten. Voorop staat het contact van de gereformeerde volksgroep met haar eigen geschiedenis, op wat voor manier dan ook. Een ieder die aan dit doel wil meewerken is welkom.

Eén van de eerste dingen die het oprichtingscomité te doen stond was het zoeken van steun voor haar plan. Die steun bleek er te zijn. Een comité van aanbeveling was spoedig gevormd: dr. R.H. Bremmer, prof. dr. A. Th. van Deursen, dr. W.J. op 't Hof, prof. dr. C. Graafland, dr. G. Puchinger, prof. dr. G.J. Schutte, prof. dr. W. van 't Spijker en dr. J. Wolffe. Wij ondervonden warme sympathie van menig een en sommigen volgden de fasen van het oprichtingsproces op de voet. Voorts werd door middel van een circulaire met invulstrookje, her en der verspreid, de belangstelling gepeild. Het resultaat hiervan was bemoedigend. Van meet af aan is er oog geweest voor internationale contacten. Er was reeds contact met dr. J. Wolffe, die 'chairman' is van de Engelse 'Study Group on Christianity and History'. Eind juli vond te Amsterdam een ontmoeting met dr. Wolffe plaats. Toen is onder meer gesproken over mogelijkheden tot samenwerking. Aangezien de VCH voorlopig de handen vol heeft aan de eigen opbouw, zal de uitvoering van deze plannen nog even op zich laten wachten. Dr. Wolffe wees ons op het bestaan van organisaties van christen-

historici in de Verenigde Staten en Australië. Tot onze verrassing was op ons oprichtingscongres op 23 september prof. dr. V. Pierad, de voorzitter van de Amerikaanse organisatie, in ons midden.

Het oprichtingscongres vormde een stimulerend begin. Zo'n 70 aanwezigen hoorden dr. G. Puchinger en dr. H.A. Hofman spreken. Het bestuur (voormalige oprichtingscomité) presenteerde zich: Roel Kuiper (voorzitter), Hillie van de Streek (secretaris), Flip Quist (penningmeester), Roelof Bisschop (tweede voorzitter) en George Harinck (adjunct). Tijdens het 'huishoudelijk' gedeelte werden de statuten, de financiële situatie en de verdere plannen besproken. Op deze plaats willen we de belangeloze en kosteloze medewerking van notaris mr. H.A.W. Bouwman te Staphorst vermelden. Uit sympathie voor het initiatief heeft hij ons juridisch advies gegeven en kon de akte op zijn kantoor op 29 augustus 1989 worden getekend. Op het oprichtingscongres vroegen enkele leden of de formulering van de grondslag, waarin verwezen wordt naar de 'gereformeerde belijdenis' niet te exclusief zou zijn. Het bestuur zegde toe in het tijdschrift deze keuze nogmaals toe te lichten, hetgeen hierbij gebeurt.

Het verwijzen naar de gereformeerde belijdenis is bedoeld om helderheid omtrent de identiteit en de richting van de VCH te verschaffen. De VCH wil aansluiten bij de reformatorische stroom in ons volksleven, die haar bron heeft in de gereformeerde confessie. Die confessie is een culturele factor geweest, zonder welke het protestants-christelijke leven in Nederland niet kan worden verstaan. Daarmee is een keuze gemaakt die anderen wellicht niet zouden maken, maar die nochtans van wezenlijk belang is voor de invalshoek en richting van de VCH. Dit betekent niet dat een 'evangelische' zich niet bij de VCH kan aansluiten, maar wél dat het program en de identiteit van de VCH bepaald worden door de reformatorische traditie, die nog altijd richtingen wijst in onze eigen tijd.

Ook de vraag naar de betekenis van de gereformeerde belijdenis voor het verstaan van de geschiedenis in engere zin moet vervolgens worden beantwoord. Met andere woorden stelt de christen-historicus zich vragen, waar de belijdenis bij de beantwoording in betrokken wordt? Het is ongetwijfeld zo dat de belijdenis een kader schept, dat althans eenduidigheid bevordert ten aanzien van een aantal vraagstukken. Te denken valt aan de relatie kerk en staat, de betekenis van Christus' heerschappij, de betekenis van de wet, de roeping tot cultuurarbeid en de visie op de eindtijd. Deze vraagstukken werken door in de beoordeling van de geschiedenis, de keuze van thematiek en vraagstelling, de invalshoek en richting. De VCH opteert niet voor een bloedeloze geschiedvoorstelling, waarbij de christen-historicus zijn confessie op non-actief stelt. De VCH

wil juist uitgaan van betekenis van die confessie, vroeger en nu, voor eigen leven en cultuur.

Tot zover de toelichting. Wat is er sinds 23 september 1989 gebeurd? Allereerst viel een goede ontvangst van de VCH in de pers te constateren. Het *Reformatisch Dagblad* en het *Nederlands Dagblad* gaven een breedvoerig verslag van het oprichtingscongres. Ook het *Friesch Dagblad* gaf een verslag. Kort daarop werd het VCH-bestuurslid drs. G. Harinck geïnterviewd door het *Nederlands Dagblad* (30 september 1989). In *De Reformatorische School* van november 1989 mochten we ons presenteren en ook in *Kleio*, het blad van de geschiedenisleraren in Nederland, verscheen een bericht. Intussen groeide het ledental tot over de honderd. Het VCH-bestuur werkte in deze fase hard aan de realisatie van het tijdschrift. Er moest een gezonde financiële basis worden gelegd, een drukker gezocht, advertenties aangeworven en de inhoud van de komende nummers besproken. Vrijwel alle protestants-christelijke scholen werden aangeschreven teneinde ons eerste nummer onder hun aandacht te brengen. Wat de inhoud betreft, werd besloten twee van de kwartaalnummers in een jaargang een themanummer te doen zijn. Het derde nummer van dit jaar zal gewijd zijn aan de protestants-christelijke kunstbeschouwing, naar aanleiding van de Van Gogh-herdenking. Inmiddels is een werkgroep bezig de bijdragen voor dit nummer te verzorgen. Het tweede en vierde nummer van een jaargang zal een minder omlinjnde inhoud krijgen, waarin in de toekomst ook de losse bijdragen van leden een plaats moet krijgen. Genoemd moet ook worden dat de VCH in een eigen serie begonnen is met de heruitgave van moeilijk toegankelijke en minder bekende publikaties van (reeds overleden) christen-historici. Het is de bedoeling dat deze serie per jaar met enkele nummers wordt uitgebreid. Tot nu toe verschenen:

- J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Nederlandsche Gereformeerde Kerken, om hare geschiedenis te doen beschrijven* (1894).

- J.G.R. Acquoy, *Het nut der beoefening van de geschiedenis der Hervormde Kerk in Nederland* (1878).

- H. Bouwman, *Het Object der Kerkgeschiedenis*, (1903).

- A. Eekhof, *Het Gereformeerd Protestantisme*, (1915).

- A.A. van Schelven, *De School met den Bijbel en het onderwijs in de geschiedenis*, (1934).

Leden betalen voor deze uitgaven f 5,- per stuk; niet-leden betalen f 7,50.

Het VCH-bestuur wil in dit eerste opbouw-jaar besprekingen voeren met verwante organisaties, zoals de Willem de Zwijgerstichting, Stichting Studie der Nadere Reformatie, enz., om de mogelijkheden te inventariseren samen met anderen of in aanvulling op hun werk de doelstellingen van de VCH te

verwezenlijken. Ook wil het bestuur een inventarisatie maken van de in het protestants-christelijk onderwijs gebruikte geschiedenismethoden.

Voor de verdere toekomst bij een doorgaande groei van het ledenaantal denken we aan de opbouw van VCH-afdelingen in den lande, waardoor de VCH-leden in eigen stad of regio kunnen worden geactiveerd. Ook denken we aan het benaderen van de omroep en het uitgeven van eigen publikaties, bijvoorbeeld voor het protestants-christelijk onderwijs. Maar dit is nu nog verre toekomstmuziek.

Personalia

Dhr. dr. R.H. Bremmer is Gereformeerd predikant te Enschede en lid van het comité van aanbeveling van de VCH.

Adres: Staringstraat 10, 7514 DG Enschede
tel. 053-358606

Mevr. mr. L.G.A. Bremmer-Lindeboom is juriste.

Adres: Staringstraat 10, 7514 DG Enschede
tel. 053-358606

Mevr. drs. I. van der Coelen is afgestudeerd historica.

Adres: Ariënstraat 55, 6532 VV Nijmegen
tel. 080-553517

Dhr. drs. C. Hoksbergen is leraar geschiedenis aan de Gereformeerde Scholengemeenschap te Amersfoort.

Adres: Godivastraat 12, 3813 WE Amersfoort
tel. 033-722525

Dhr. G.P.P. Hogendoorn is leraar geschiedenis aan het Reformatorisch Van Lodensteincollege te Amersfoort en docent didactiek MO-geschiedenis aan de Evangelische Hogeschool te Amersfoort.

Adres: Doornenburg 40, 3772 BJ Barneveld
tel. 03420-14202

Mevr. M.J. Huiting is lerares geschiedenis aan de Scholengemeenschap Koningin Juliana te Uddel en aan het Ichthus-College te Veenendaal.

Adres: Uddelerveen 97, 3888 ML Uddel
tel. 05770-1618

Mevr. drs. P. Luteijn is lerares geschiedenis aan de Reformatorische Scholengemeenschap Jacobus Fruytier te Apeldoorn.

Adres: Mettaweg 36, 7339 ES Ugchelen
tel. 055-414728

Mevr. drs. H.J. van de Streek

Werkt als politiek historica (AIO) bij de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Adres: Simplonbaan 625, 3524 GK Utrecht
tel. 030-887249

Mevr. drs. M. Wilcke-van der Linden is huisvrouw, neerlandica en publiciste.

Adres: Willem Alexanderdreef 27, 3871 CL Hoevelaken
tel. 03495-34140

WIE KAN LID WORDEN VAN DE VCH?

De VCH is niet louter een vereniging van historici van reformatorische huize. De VCH telt haar leden onder alle protestantse gezindten. Ook treden niet-historici toe als lid op basis van een historische of culturele belangstelling: predikanten, amateur-historici, politicologen, leden van lokale historische verenigingen etc. De vereniging telt reeds ca. 100 leden en blijft nog steeds groeien.

De contributie voor dit jaar (van september 1989 tot september 1990) bedraagt 30 gulden. Daarvoor ontvangt men tevens het tijdschrift *Transparant*. Donateurs betalen minimaal 45 gulden. Zij ontvangen eveneens het tijdschrift. Schoolsecties komen alleen in aanmerking voor het donateurschap. Men kan lid worden door onderstaande bon in te vullen en op te sturen. Men kan donateur

worden door minimaal 45 gulden over te maken op gironummer: 2664113 t.n.v. penningmeester VCH, Sint-Maartensdijk.

Ik word lid van de VCH

Naam: .....
Adres: .....
Plaats en postcode: .....
Beroep: .....

Vereniging van Christen-Historici

Postbus 24062
3502 MB UTRECHT

**WEES SOLIDAIR MET
VROUWEN IN NOOD**

Meld u als lid via
tel.nr. 033-638212 of maak
een gift over op
postrekening 2585780.

**VERENIGING TER BESCHERMING
VAN HET ONGEBOREN KIND**

Arnhemseweg 23, 3811 NN Amerstoort

**ONGEWENST ZWANGER...
WAT NU?**

**VOOR HULP AAN MOEDER EN KIND
BEL 033-620244**
(DAG EN NACHT BEREIKBAAR)

 VBOK

**DE NIEUWE DAIHATSU
APPLAUSE vanaf f. 25.495,-**

Kom nu kijken en proefrijden
in de nieuwe Applause.

Te leveren met diverse opties,
o.a. A.B.S., automaat, centrale
vergrendeling, elektrische ramen,
stuurbevestiging, etc.

AUTOBEDRIJF DE GROOT

Polderweg 3 - 3902 HE Veenendaal - Telefoon 08385-29652

11 november 1688 - 11 november 1988

Willem III de Koning-Stadhouder

door M. van Dijk

Driehonderd jaar geleden stak Prins Willem III over naar Engeland. Niet met de bedoeling om daar koning te worden. Maar zo is zijn weg wel geleid. Als middel in Gods hand tot redding van het protestantisme in Europa.

Dit boek beschrijft de gebeurtenissen in de lijn van de reformatorische geschiedschrijvers zoals Abraham van der Velde, ds. Florentius Costerus en mr. Groen van Prinsterer.

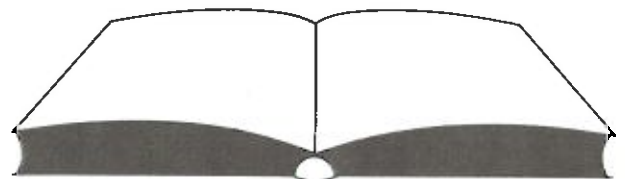
Stevig gebonden, 520 pagina's, voorzien van stofomslag. Prijs **f 89,95**

BOUT EN BOLIER

drukkers en uitgevers

Wattstraat 15 - Barneveld - Tel. 03420-92878

J.P. VAN DEN TOL

BOEKHANDEL ANTIQUARIAAT

Het adres voor: Bijbels en Kerkboeken,
Theologie, Bijbelverklaringen, Kerkgeschiedenis,
Vaderlandse- en Algemene Geschiedenis.

Voorstraat 94, Dordrecht, tel. (078) 139522

Kerkgeschiedenis/Theologie

Dr. H.F. Kohlbrügge

Het lidmaatschap bij de Hervormde gemeente hier te lande mij willekeurig belet

Met inleiding van dr. J. van Oort

In 1833 verscheen dit boek voor het eerst. Het bevat alle documenten en correspondentie tussen Kohlbrügge en de Nederlandse Hervormde Kerk over zijn toelating.

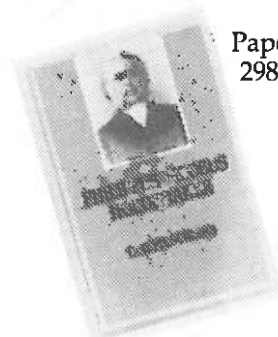
Gebonden, met stofomslag, 192 blz.

f 37,50

Dr. G.Ph. Scheers

Philippus Jacobus Hoedemaker

In deze studie beschrijft dr. Scheers uitvoerig en op heldere wijze de levensloop van dr. Ph.J. Hoedemaker (1839-1910). Daarbij gaat hij onder andere in op Hoedemakers keuze voor de Hervormde Kerk, zijn houding tot dr. A. Kuyper, zijn hoogleraarschap aan de Vrije Universiteit en zijn visies op kerkelijk, politiek en maatschappelijk terrein.

Paperback, 298 blz.

f 39,50

Dr. A.C. Duker

Gisbertus Voetius

Deze vierdelige biografie van Voetius van de hand van dr. A.C. Duker verscheen in de jaren 1893-1915. Het geeft niet alleen een compleet beeld van een van de belangrijkste theologen uit de Nederlandse geschiedenis, maar ook een prachtige kijk op kerk, theologie, wetenschap en maatschappij uit het bloeitijd van de Republiek.

Gebonden, in linnen, vier delen in cassette, totaal 1663 blz.

f 295,-

Fridericus Ragstat à Weille

Deze eerste monografie in de serie 'Vergeeten Eerstelingen' handelt over Fridericus Ragstat à Weille (1648-1729), een van de eerste joden die in Nederland predikant werden. Deze boeiende beschrijving is gebaseerd op de door Ragstat à Weille zelf geschreven stukken en geeft een diepgaand inzicht in zijn worsteling om tot het geloof in de Messias te komen.

Paperback, 88 blz., uitvoerig geïllustreerd.

f 18,50

Vergeeten Eerstelingen

In de serie 'Vergeeten Eerstelingen' verschijnen monografieën over Messiasbelijdende joden. De opzet van de monografieën is zodanig dat zowel kerkhistorisch als theologisch geïnteresseerden met deze boeken hun winst kunnen doen.

De serie staat onder redactie van drs. M. van Campen te Woerden en dr. J. Haitsma te Boskoop. Beiden hebben reeds enkele studies over deze thematiek op hun naam staan.

UITGEVERIJ J.J. GROEN EN ZOON

Postbus 11031 — 2301 EA Leiden — Telefoon 071-143443/122691

Het adres voor al uw goede en verantwoorde boekwerken.

Kerkeraden, scholen, verenigingen en particulieren, wij leveren gaarne al uw goede lektuur. Wij geven stichtelijke en verantwoorde boeken uit, ook voor onze jeugd.

Ook voor in- en verkoop van 2e handsboeken (enkele of gehele bibliotheek; kontante betaling).

Leverancier van vele zondagsscholen, scholen, verenigingen en kerkeraden.

Beleefd aanbevolen

VERDER ZIJN WIJ GESPECIALISEERD IN:

kerkbankbijbels en huwelijksbijbels
zakbijbeltjes voor dames en heren
bijbelverklaringen
bijbelse geschiedenissen
kerkgeschiedenissen
vaderlandse geschiedenissen
bekeringsgeschiedenissen
catechismussen
dagboeken en prekenboeken
catechisatieboekjes
boekjes voor jong en oud
boeken voor kerk en school enz. enz.

BOEKHANDEL-ANTIQUARIAAT KOOL VEENENDAAL

Tel. 08385-13978 Corr. adres: Postbus 177, 3900 AD Veenendaal

N I E U W A D R E S   Z A N D S T R A A T 3 1   N I E U W A D R E S

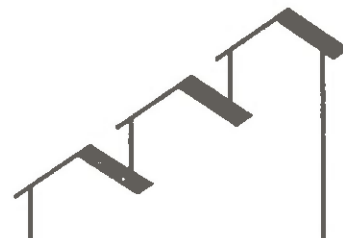
**HUIS KOPEN ?
HUIS VERKOPEN ?
Berekening maandlasten ?
Berekening belasting-voordeel ?**

**LAAT U DESKUNDIG
VOORLICHTEN!!**

08385-19011

Jan Diepeveen

MAKELAARDIJ O.G. Markt 18, Veenendaal.

VCH

VERENIGING VAN CHRISTEN-HISTORICI

Veenendaal, januari 1990.

Aan geadresseerde.

Dit eerste nummer van Transparant, het orgaan van de VCH, is gezonden aan:

a. leden, b. belangstellenden, c. donateurs, en d. abonnees.

a. Leden

Lidmaatschap staat open voor personen die de grondslag en het doel van de VCH onderschrijven. Leden zijn zij die zich als zodanig hebben aangemeld, en/of door overmaking van minimaal f 30,- aan hun contributieplicht hebben voldaan. Zij zullen D.V. ook de volgende nummers van deze jaargang ontvangen.

b. Belangstellenden

Ieder die op enigerlei wijze te kennen heeft gegeven geïnteresseerd te zijn in het doel en het werk van de VCH, maar zich tot op heden nog niet officieel heeft opgegeven als lid, wordt op dit moment gerekend tot de categorie 'belangstellenden'. Zij kunnen toetreden als lid door een bedrag van tenminste f 30,- (contributie 1990) over te maken op giro 26 64 113 t.n.v. penningmeester VCH, St.-Maartensdijk, onder vermelding van "lid VCH"; andere mogelijkheden zijn het donateurschap of een abonnement.

c. Donateurs

Secties, instellingen, bibliotheken, verenigingen etc. die bereid zijn het werk van de VCH financieel te steunen, kunnen zich aanmelden als donateur. Het donateurschap staat echter ook open voor personen. Evenals de leden ontvangen ook de donateurs het kwartaalblad Transparant. Donateur wordt men door overschrijving van minimaal f 45,- (minimum-donatie voor 1990) op giro 26 64 113 t.n.v. penningmeester VCH, St.-Maartensdijk, onder vermelding van "donateur VCH".

d. Abonnees

Indien u geen lid van de VCH wenst te worden, maar wel het kwartaaltijdschrift Transparant wilt ontvangen, kunt u zich opgeven als abonnee door minimaal f 35,- (abonnementsgeld 1990) te gireren naar postgiro 26 64 113 t.n.v. penningmeester VCH, St.-Maartensdijk, onder vermelding van "abonnement". Een abonnement op Transparant staat open voor zowel personen als secties, instellingen, etc.

Het volgende nummer verschijnt D.V. maart/april a.s. Met ingang van dat nummer wordt Transparant alleen toegezonden aan leden, donateurs en abonnees. Wel zal het mogelijk blijven om losse nummers te kopen.

N.B. ERRATA

- * Op p.5 moeten de aanhalingstekens in de linkerkolom verplaatst worden tot achter: (onvoorwaardelijk);
- * Op p.6 moet i.p.v. 'zwijgverbod' staan: 'zwijggebod'.